गौतमबुद्धाचें चरित्र.

(आध्यात्मिकज्ञानरत्नावलींत खंडशः [redacted] झालेलें.)

हें पुस्तक

कृष्णराव अर्जुन केळूसकर

यांनीं

अनेक ग्रंथांच्या आधारानें लिहिलें.

लिहविणार आणि प्रकाशक

लक्ष्मणराव पांडुरंग नागवेकर.

कर्नाटक प्रेस, मुंबई.

सन १८९८.

किंमत १॥। रुपये.

हें पुस्तक ,

माझे समानव्यवसायी परम सन्माननीय मित्र

रा॰ रा॰ रामचंद्रराव गोविंदराव संजगिरि,

म्यानेजर, मि॰ राधाबाई आत्माराम सगूण बुकसेलर

यांस,

त्यांची उदाहरणीय स्वव्यवसायदक्षता, सुजनता, आदरशीलता,

परोपकारदक्षता इत्यादि गुणांस लुब्ध होऊन,

अत्यादरें व परम नम्रतापूर्वक

अर्पण केलें आहे.

पुस्तकप्रकाशक.

प्रस्तावना.

हा चरित्रलेख पहिल्यानें 'आध्यात्मिकज्ञानरत्नावली' मासिक पुस्तकांत खंडशः प्रसिद्ध झाला असून तो जशाचा तसा एकवट करून त्याचें प्रकृत पुस्तक बांधिलें आहे. ह्या लेखास प्रस्तावरूपानें जें कांहीं लिहिण्यासारखें होतें तें बहुतेक उपोद्घातांत आलें आहे. येथें आणखी एवढेंच सांगावयाचें कीं, हा लेख अनेक विद्वानांनीं लिहिलेल्या संस्कृत व इंग्रेजी ग्रंथांच्या आधारानें तयार केला असून, यांत बुद्ध व त्यानें प्रचलित केलेलें धर्ममत यांची बहुतेक महत्त्वाची माहिती संक्षेपानें दिली आहे. एकंदर चरित्राची व्यवस्था अशी केली आहे कीं, अथपासून इतिपर्यंत सारा लेख बोधप्रचुर व्हावा; आणि समग्र ऐतिहासिक भाग वाचकांच्या लक्षांत यावा.

उपोद्घातांत दर्शविल्याप्रमाणें या लेखांत बुद्धाच्या चरित्रांतला चमत्कारिक अतएव असंभाव्य भाग स्वतंत्र प्रकरणरूपानें देण्याचा मानस होता. परंतु ग्रंथाचा विस्तार वाढल्यामुळें व हें चमत्कारप्रकरण फारसें बोधप्रदही नसल्यामुळें तें वगळावें लागलें. ह्याबद्दल वाचक क्षमा करितील अशी उमेद आहे.

शेवटीं वाचकांस एवढीच प्रार्थना करावयाची कीं, हा लेख मासिक पुस्तकांत थोडथोडा छापावा लागल्यामुळें त्याची एकंदर व्यवस्था कशी काय आहे तें पाहण्यास संधि मिळाली नाहीं; यास्तव यांत रचनादिकांचे दोष अभिज्ञ वाचकांच्या नजरेस येणारे आहेत; तरी ह्या निरुपाय गोष्टीबद्दल त्यांनीं लेखकास गय करावी.

कृ० अ० के०

अनुक्रमणिका.

गौतमबुद्ध.

भाग पहिला.

उपोद्घात.

सुमारें अडीच हजार वर्षांपूर्वी आर्यावर्तामध्यें शाक्यराजकुलांत गौतमनामें करून एक राजपुत्र निर्माण होऊन तो जगद्गुरूच्या योग्यतेस पावल्याचें कित्येक मराठी वाचकांस फार तर कर्णोपकर्णी ऐकून माहीत असेल. त्याचें विस्तृत चरित्र किंवा त्यानें स्थापित केलेलीं धर्ममतें व नीतिसिद्धांत फारच थोड्यांना अवगत असतील. मराठी भाषेंत तर या विषयावर एकही नांव घेण्यासारखा ग्रंथ झालेला नाहीं. ह्या अद्वितीय महापुरुषाचें चरित्र व त्यानें स्थापित केलेलीं मतें यांच्या विवेचनपर शेंकडो ग्रंथ युरोपांतील निरनिराळ्या भाषांत झाले आहेत. तिकडील शोधक पुरुषांना या विषयाचें इतकें महत्त्व वाटत आहे कीं, ते नेहमीं कांहीं तरी नवीन शोध करीत आहेत, व पूर्वी प्रसिद्ध न झालेले पाली, संस्कृत वगैरे भाषांतील ग्रंथ भाषांतररूपानें किंवा मुळांत आहेत तसेच छापून प्रसिद्ध करीत आहेत. त्यांच्या जिज्ञासेमुळें व शोधकबुद्धीमुळं गौतमबुद्धाच्या संबंधानें पुष्कळ माहिती उपलब्ध झाली आहे. याप्रमाणें पाश्चात्य विद्वन्मंडळाचें लक्ष या विषयाकडे मोठ्या उत्कंठेनें लागलें असतां, आम्हीं त्याच्या संबंधानें अपरिमित उदासीनता दर्शवावी हें मोठें वाईट आहे. गौतमबुद्धाचा धर्म आपल्या या देशांत जरी आजला फारसा प्रवृत्त नाहीं, तरी तो येथें

सुमारें हजार बाराशें वर्षे एकसारखा चालू होता; व त्याच्यामुळें भरत-भूमींतील निरनिराळ्या धर्मपंथांवर अनेक परिणाम झाले आहेत. पुनः त्याच्या धर्मपंथाचा प्रसार आज सरासरी एक तृतीयांश मनुष्य जातींत कमीजास्त प्रमाणानें झाला आहे; आणि कित्येक पाश्चात्य पंडितांच्या ह्मणण्याप्रमाणें त्याचा पुरातन खिस्ती धर्मावरही पुष्कळ परिणाम झाला आहे. ह्या दोन्ही गोष्टी लक्षांत आणल्या ह्मणजे आह्मां आर्य लोकांस गौतमबुद्धाविषयीं अभिमान वाटणें स्वाभाविक आहे. कारण तो आमच्या लोकांमध्यें निर्माण झाला असून आमच्या पुरातन विद्या व धर्म यांचा त्याच्या मनावर पूर्ण संस्कार झाला होता. त्यानें स्थापिलेला धर्मपंथ आमच्या प्राचीन आर्यधर्मरूप जरठ वृक्षाची एक शाखा होय. यास्तव त्याचें चरित्र व त्याचीं धर्ममतें समजून घेण्याविषयीं आमच्या मनामध्यें अवश्य उत्कंठा उत्पन्न झाली पाहिजे. गौतमबुद्धाचा धर्मपंथ आह्मांस संमत नसला, व तो वैदिक धर्माशीं कितीही विरोधी असला, तरी त्याचें अल्पमात्र ज्ञान आह्मांस नसावें हें मोठेंच चमत्कारिक होय. त्याचप्रमाणें ह्या महापुरुषाचें चरित्र जे निःपक्षपाती पाश्चात्य पंडित वाचतात, त्यांचा अभिप्राय असा पडतो कीं, एका खिस्ताखेरीज दुसरा कोणीही या महात्म्याच्या योग्यतेचा पुरुष या भूतलावर आजपर्यंत निर्माण झाला नाहीं. हें असें अलौकिक नररत्न आमच्या या भरतभूमीमध्यें निर्माण झालें असतां त्याची कांहींच माहिती आह्मां आर्यांचे वंशज ह्मणविणाऱ्या जनांस नसावी; व ती प्राप्त करून घेण्याविषयींची इच्छा आमच्या मनांत उत्पन्न होऊं नये, ही मोठी शरमेची गोष्ट आहे. आमच्या देशांतील लोकांच्या ठायीं आमच्या पुरातन गोष्टींविषयीं बेसुमार उदासीनता वास करीत आहे. तीमुळें आमची खरी योग्यता आह्मांस कळेनाशी झाली आहे. आमच्या प्राचीन चांगल्या गोष्टीं-

विषयीं आमच्या ठायीं योग्य प्रकारचा अभिमान जागृत झाल्यानें आह्मांस आमच्या सध्यांच्या स्थितीची थोडीबहुत लाज वाटून स्व-सुधारणा करण्याची बुद्धि आमच्यामध्यें जागृत होण्याचा संभव आहे. प्रकृत विषय अशांतलाच एक आहे. तेव्हां त्याविषयीं महाराष्ट्रजनांस थोडीशी माहिती या ग्रंथद्वारें करून देण्याचा आमचा उद्देश आहे. तो कितपत सिद्धीस गेला आहे, तें अभिज्ञ जनांस क्रमाक्रमानें दिसून येईल.

हा ग्रंथ लिहितांना, ज्या मोठमोठ्या युरोपिय पंडितांनीं या विषयावर दीर्घ काळ परिश्रम करून ते ग्रंथरूपानें जगास सुलभ व सुगम केले आहेत, त्यांचा आधार आह्मीं घेतला आहे. त्याचप्रमाणें जे संस्कृत ग्रंथ या विषयावर आजपर्यंत प्रसिद्ध झाले आहेत, त्या सर्वांचें साहाय्य घेतलें आहे. प्रथमतः प्रकृत भागामध्यें उपोद्घातरूपानें थोडेंसें लिहून मग गौतमबुद्धाच्या चरित्राचा ऐतिहासिक तेवढा भाग देऊं. नंतर त्याच्या संबंधानें ज्या कित्येक अद्भुत गोष्टी प्रचलित आहेत, त्यांचें निरूपण करूं. एवढा भाग आटोपल्यावर मग बुद्धाचे धर्म-विचार व नीतिविचार यांचें सार देऊं. ह्याप्रमाणें प्रकृत विषयाच्या मुख्य अंगांचें विवेचन झाल्यावर बुद्धधर्माचा आजपर्यंतचा इतिहास संक्षेपतः सांगूं. हे असे एकंदर भाग आटोपल्यावर गौतमबुद्धाच्या धर्ममतांचे आमच्या देशावर व ख्रिस्ती वगैरे इतर राष्ट्रांवर कोणकोणते परिणाम झाले आहेत तें थोडक्यांत लिहून उपसंहार करूं.

प्रथमतः प्रकृत विषयाचें महत्व आमच्या वाचकांच्या ध्यानांत चांगलें येण्यासाठीं बौद्धधर्माचा सांप्रत काळीं किती प्रसार झाला आहे तें आंकडे देऊन दाखवितों. बुद्धधर्मानुयायी जनांचे मुख्य दोन वर्ग करितात. एक दक्षिणेकडील वर्ग व दुसरा उत्तरेकडील वर्ग.

दक्षिणेकडील बौद्धांच्या संख्येचा तपशील येणेंप्रमाणें आहे.

सिंहलद्वीप	२०,००,०००
ब्रह्मदेश....	६८,८८,०७६
हिंदुस्थानांतील इतर प्रांत	२,४३,६७७
सयाम	१,००,००,०००
आनाम	१,२०,००,०००
एकंदर सुमारें.	३,१०,००,०००

उत्तरेकडील बौद्धांच्या संख्येचा तपशील येणेंप्रमाणें आहे.

जावा वगैरे डच लोकांच्या वसाहती व बाली	५०,०००
आसाम, स्पिटि, हाँगकाँग वगैरे ब्रिटिश वसाहती.	५,००,०००
रशियन प्रांत	६,००,०००
न्यू खेन बेटें	१०,००,०००
कोरिआ	८०,००,०००
भुतान व सिकिम	१०,००,०००
काश्मीर	२,००,०००
तिबेट	६०,००,०००
मोंगोलिआ	२०,००,०००
मँन्चुरिआ	३०,००,०००
जपान....	४,०४,५३,४६१
नेपाळ....	५,००,०००
चीनदेश.	४१,४६,८६,९९४
एकंदर सुमारें.	४७,९०,००,०००

या दोन्ही वर्गांतील बौद्धांची गोळाबेरीज केली असतां पृथ्वीवर अजमासें पन्नास कोटी बौद्ध आहेत असें दिसून येईल. पृथ्वीतलावरील एकंदर लोकसंख्या सुमारें एकशेंतीस कोटी आहे. तेव्हां अर्थात् जगांतील एकंदर लोकांच्या तिसऱ्या हिश्शाहून जास्त लोक बुद्धानुयायी आहेत. त्याचप्रमाणें आजकाल सर्वत्र प्रसार पावलेला जो खिस्तीधर्म त्याचे अनुयायी अवघे बत्तीसकोटी आहेत; आमच्या हिंदुधर्माचे तर वीस कोटी लोक आहेत; आणि मुसलमानी धर्माचे सुमारें साडेपंधरा कोटी आहेत. यावरून पाहतां बुद्धधर्मा इतका प्रसार दुसऱ्या कोणत्याही धर्माचा नाहीं; आणि कित्येक पाश्चात्य पंडित ह्मणतात त्याप्रमाणें खुद्द खिस्तीधर्माचीं बहुतेक उत्कृष्ट तत्वें बुद्धधर्मातूनच घेतलीं असल्यास ख्रिस्तीधर्मपंथ बुद्धधर्माचीच एक शाखा आहे असें ह्मणावें लागतें. याप्रमाणें प्रकृत विषयाचें महत्व फारच मोठें आहे; आणि हा गौतमबुद्धाचा धर्म आमच्या आर्यधर्माची एक उपशाखा आहे हें मनांत आलें ह्मणजे आह्मांस त्याबद्दल अभिमानच वाटला पाहिजे.

आतां ह्या अलौकिक धर्मसंस्थापकानें या भूतलावर निर्माण होऊन कोणकोणत्या गोष्टी केल्या त्याचें थोडक्यांत निरूपण करितों.

१ हिंदुस्थानामध्यें उपाध्यायवर्गाचा जो एवढा प्रचंड व अप्रतिम जुलूम सुरू झाला होता, त्यावर गौतमबुद्धानें हल्ला करून तो अगदीं कमजोर करून टाकला; आणि त्याच्या अनुयायी जनांची सत्ता हिंदुस्थानांत जवळ जवळ हजार वर्षे कायम होती.

२ हिंदुस्थानामध्यें जातिभेदाचें जें प्रचंड बंड माजलें होतें, त्याला बुद्धाच्या उपदेशामुळें प्रतिकार होऊन तें बरेंच कमी झालें.

३ एका पुरुषानें अनेक स्त्रियांशीं विवाह करण्याची जी पद्धति कैक काळांपासून चालत आली होती, ती अनीतीची आहे असें त्यानें पहिल्यानें प्रतिपादन केलें; व त्याचप्रमाणें दास्याची पद्धति सदोष

व अन्याय्य आहे असा त्यानें उपदेश केला. त्याच्यापूर्वी या दोन्ही अनीतीच्या गोष्टींस कोणींच प्रतिरोध केला नव्हता.

४ स्त्री ह्मटली ह्मणजे पुरुषाची मालमत्तेपैकींच एक चीज असून तिनें ओझीं वाहणाऱ्या पशूप्रमाणें त्याच्यासाठीं खपावें, अशी जी अत्यंत क्रूर समजूत सर्वत्र रूढ होती, ती बुद्धानें अनीतीची ठरवून असें प्रतिपादन केलें कीं, स्त्री पुरुषाची केवळ सहचारिणी असून तिची त्याच्याहून कोणत्याही बाबतींत योग्यता कमी नाहीं. त्याचप्रमाणें ती धर्माचरण करण्यास सर्वतोपरी योग्य आहे असें त्यानें स्थापित केलें.

५ पूर्वी यज्ञयागादिकांच्या मिशानें उपाध्यायवर्ग पशुहिंसा करीत असे, तिचा निषेध बुद्धानें पहिल्यानें केला. इतकेंच नव्हे तर देश जिंकून राज्यविस्तार वाढविण्याची हांव धरणाऱ्या नृपतीला त्यानें दोष लावून त्याचें तें मनुष्यसंहारमूलक युद्धकर्म सर्वथा निषिद्ध होय असा उपदेश केला.

६ प्रत्येकानें आपआपल्यापुरतें धर्माचरण करावें अशी जी रीत पूर्वापार चालत आली होती, तिच्या ऐवजीं धर्माचरण संघ करून करावें अशी पद्धति बुद्धानेंच प्रथमतः सुरू केली. त्याचप्रमाणें त्यानें असें प्रतिपादन केलें कीं, मनुष्याच्या कर्तव्यकर्माचा निश्चय नीति व न्याय यांच्या शाश्वत तत्वांस अनुसरून करावा; पशुयज्ञ व उपाध्यायांनीं प्रचलित केलेले स्वकपोलकल्पित आचार यांत कांहीं एक हांशील नाहीं. या गोष्टी मनुष्यानें केल्या नाहींत तर तो स्वकर्तव्यच्युत झाला असें सहसा समजूं नये.

७ स्वतांस संमत असलेला धर्मपंथ इतरांनीं स्वीकारावा अशी इच्छा धरून त्याचा उपदेश करीत फिरण्याचें तत्त्व प्रथमतः बुद्धानेंच जगामध्यें सुरू केलें; आणि या स्वधर्मप्रसारास साहाय्यभूत अशा

दोन नव्या संस्था त्यानें स्थापित केल्या. एक देशोदेशीं हिंडून धर्मप्रसार करणारांची, व दुसरी धर्मानुयायी जनांस वेळोवेळां धर्मोपदेश करून त्यांची स्वधर्मावरील श्रद्धा दृढ करणाऱ्या उपदेशकांची.

या इतक्या गोष्टी त्यानें पहिल्यानेंच जगामध्यें प्रविष्ट केल्या असें ह्मणण्यास मुळींच प्रत्यवाय नाहीं. हे एवढे फेरफार एकट्या माणसाच्या हातून व्हावे हें कांहीं लहानसान काम नव्हे. या गोष्टींमुळें त्याच्या धर्मपंथाचा प्रसार बहुतेक सर्व आशियाखंडात झाला. त्याचप्रमाणें कित्येक शोधक विद्वानांचें असें ह्मणणें आहे कीं, शिकंदरबादशहाच्या वेळीं कांहीं बुद्धधर्मप्रसारक जन आलेक्झॅन्ड्रिया येथें गेले होते. हें ह्मणणें या देशांत अशोकराजाचे जे कित्येक शिलालेख वगैरे आहेत त्यांवरून ही सिद्ध होतें. त्याचप्रमाणें दुसऱ्या कित्येक पाश्चात्य विद्वानांचें असें ह्मणणें आहे कीं, उच्च प्रतीचा यहुदीधर्मपंथ व हिंदुस्थानांतील पशुयज्ञनिषेधकपंथ ह्मणजे अर्थात् बौद्धधर्म हे एकरूपच होत. बाबिलोनिया, पालेस्टाईन, मिसर व ग्रीस या देशांतील उपाध्यायवर्गांनीं प्रवृत्त केलेल्या हिंसामूलक धर्मपद्धति नष्ट करण्याचा प्रयत्न बुद्धधर्मप्रसारक जनांकडूनच प्रथमतः झाला होता. ह्या बुद्धधर्मप्रसारकांनीं सदरील देशांमध्यें जाऊन तेथें निरनिराळया नांवांच्या मंडळ्या स्थापन केल्या होत्या असें ह्मणण्यास पुष्कळ आधार आहे. या मंडळ्यांच्या योगानें ख्रिस्तीधर्माच्या प्रसारास अनकूळ अशी स्थिति अगोदरच प्राप्त झाली होती. त्याचप्रमाणें बुद्धधर्मप्रसारक जनांनीं इसवी सनाच्या पांचव्या शतकामध्यें अमेरिकेंत जाऊन क्वाझल कोटल नामक एका राजाकडून पशुयज्ञ बंद करविला, असा पुरावा चिनी लोकांच्या ग्रंथांतून आढळतो; व बौद्धलोक तिकडे गेले होते याचीं कांहीं चिन्हेंही तेथें आढळून आलीं आहेत. हत्ती, नाग, बुद्धाची प्रतिमा इत्यादि कांहीं चित्रें तेथील पुरातन अवशेषांमध्यें सांपडलीं आहेत. सर उ-

इलिअम जोन्स वगैरे कित्येक विद्वानांचें असें ह्मणणें आहे कीं, युरोपाच्या उत्तरभागीं प्राचीन काळीं नॉर्स, अँगल, गॉथ वगैरे लोक होते; त्यांच्यामध्यें बुद्धधर्मप्रसारकजनांनीं जाऊन आपल्या धर्मपंथाचा उपदेश त्यांस केला होता असें त्यांच्या कित्येक पुरातन अवशेषांवरून दिसून येतें. आणखी असें कीं, वोडन ह्मणून जें स्कॅन्डिनेविअन लोकांचें उपास्य दैवत होतें, त्यांचें नांव बुद्ध या नांवाचेंच अपभ्रष्ट रूप होय. यावरून पाहतां बुद्ध उत्तर युरोपांतील लोकांचा एकाकाळीं देव होता असें वाटतें. परंतु यासंबंधानें विद्वान् लोकांमध्यें मतभेद आहे.

या सर्व गोष्टींचा विचार केला असतां असें ह्मणावें लागतें कीं, ह्या एका अद्वितीय पुरुषाच्या धर्म विषयक विचारांचा प्रभाव सर्व पृथ्वीतलावर कमीजास्त प्रमाणानें पसरून त्याच्या अनुयायी जनांनीं कोरलेलीं लेणीं, पुतळे, खांब, व इतर स्मारकें सर्वत्र दृष्टीस पडतात. हा एवढा प्रचंड धर्मविस्तार बुद्धधर्मानुयायी जनांनीं केवळ नीतीबलें करून केला. इतर कित्येक धर्मांप्रमाणें त्यांनीं कोणावरही जुलूम असा कदापि केला नाहीं. तेव्हां तात्पर्य काय कीं, हा एवढा प्रभाव एका महापुरुषानें प्रवृत्त केलेल्या धर्ममतांचा व्हावा ही मानवी इतिहासांतील अत्यंत आश्चर्यावह गोष्ट होय. आणि याबद्दल आह्मा भरतखंडवासी जनांस मोठें भूषण असून आह्मीं या अलौकिक पुरुषाच्या चरितामृतपानाविषयीं उत्कंठित होणें योग्य होय.

येथवर फक्त प्रकृत विषयाचें महत्त्व किती आहे त्याचें दिग्दर्शन केलें. आतां बुद्ध या भरतभूमींत निर्माण होण्याच्या सुमारास आर्यधर्माची व समाजाची स्थिति कशी काय होती तिचें संक्षेपतः विवेचन करूं.

हिंदुस्थानवासी आर्यांचा प्राचीन धर्म जो वेदामध्यें दिसून येतो त्याचें कालांतरानें रूपांतर होतां होतां मूळस्वरूप पुष्कळच पालटलें. पूर्वकालीं जे धर्मविधि मनापासून पाळले जात असत, त्यांला पुढें पराकाष्ठेची कृत्रिमता आली. ऋग्वेदांतील देवतांची आराधना व पूजा प्राचीन ऋषि जशी मोठ्या प्रेमानें व उत्कंठेनें करीत असत, तशी आतां मुळींच होईनाशी झाली. इंद्र, उषा, वरुण इत्यादि देवतांच्या नामोच्चारणानें प्राचीन आर्यांच्या हृदयांत ज्या वृत्ति व कल्पना उत्पन्न होत असत, तशा आतां कोणाच्याही मनांत येत नसत. ह्या देवता या वेळीं केवळ नामशेष झाल्या. सोम, दुग्ध, मांस इत्यादि पदार्थांचें अर्पण प्राचीन ऋषि आपल्या आराध्यदैवतांस जसें केवळ मोठ्या भक्तीनें करीत असत, तसें आतां कांहींच होईनासें झालें. ही साधी अर्पणाची पुरातन रीति जाऊन तिच्या जागीं मोठ्या बिकट विधींचें व नियमांचें अवडंबर माजून निरर्थक अशा यज्ञादिकांच्या पद्धति सुरू झाल्या. साध्या सरळ भावानें व केवळ प्रेमानें अर्पणांच्याद्वारें स्वदेवतातर्पण करणाऱ्या प्राचीन ऋषींचे वंशज या वेळीं एक मोठी जात होऊन बसले. ही जात असा हक्क सांगूं लागली कीं, यज्ञादि विधि करण्याचा अधिकार केवळ आपणांसच आहे. देवतांचें आव्हान व आराधन करण्याचे मंत्र म्हणण्याचा अधिकार अन्य कोणासही नाहीं. या उपाध्यायवर्गाकडून आपले विधि करून घेतले असतां, व देवतांचें आराधन त्यांच्या मुखानें केलें असतां आपणांस अवश्य पुण्यप्राप्ति होईल, एरवीं व्हावयाची नाहीं, अशी समजूत या उपाध्यायवर्गानें इतर जनांची करून दिली. तात्पर्य काय कीं, ऋग्वेदांतर्गत स्तोत्रें ज्यांनीं प्रारंभीं करून स्वाभिमत देवतांची आराधना केली, त्यांच्या हृदयांत जी धर्मभावना

व जी प्रेमळवृत्ति होती ती नष्ट होऊन लोकांमध्यें मोठमोठे बिकट विधि व निरर्थक यज्ञादि पद्धति उद्भवल्या.

परंतु पुढें कालांतरानें या अनिष्ट स्थितीस कित्येक विचारशील पुरुषांकडून प्रतीकार होऊं लागला. कित्येकांच्या मतें हा प्रतीकार इसवी सनापूर्वी अकराव्या शतकाच्या सुमारास सुरू झाला; ह्मणजे अर्थात् या पृथ्वीतलावर बुद्ध अवतरण्यापूर्वी सरासरी पांच शतकें हा प्रतीकार होऊं लागला होता. वेदकालानंतरचा जो ब्राह्मणकाल त्या काळीं सर्वत्र रूढ झालेल्या यज्ञादिकांच्या पद्धतींविषयीं कित्येक महाशय पुरुषांच्या चित्तांत अनादर उत्पन्न होऊन, व त्यांत गुंतून आयुष्यव्यय केल्यानें स्वजीवितसार्थक्य कांहींच व्हावयाचें नाहीं असें त्यांस वाटून, ते जीवात्मा व परमात्मा यांविषयीं विचार करूं लागले. त्यांचे तत्त्वविचार उपनिषद्ग्रंथांत ग्रथित केले आहेत. या सर्व विचारांचें सार असें होतें कीं, हें सारें चराचर विश्व एका ब्रह्मापासून निर्माण झालें असून तें त्याचें केवळ अंशरूप होय. त्याचप्रमाणें मृत्यु, परलोक, पुनर्जन्म इत्यादि गूढ गोष्टींचें त्यांत विवेचन आहे. आमच्या लोकांमध्यें ज्या पुढें निरनिराळ्या तत्त्वज्ञानपद्धति निर्माण झाल्या, त्या सर्वांचीं बीजें या उपनिषद्ग्रंथांत आढळतात.

याप्रमाणें त्या काळच्या आर्यांमध्यें स्वतंत्र विचार जागृत होऊन मोठमोठे गहन तत्त्वविचार निर्माण झाले होते, हें जरी खरें आहे तरी त्या काळीं अशा विचारांत मग्न होऊन इतर सर्व कर्मकांड विसरणारे पुरुष फारच थोडे असत. त्या काळचे सामान्य जन रूढ असलेल्या यज्ञयागादि कर्मकांडांतच आपला काळ घालवीत असत. हें कर्मकांड प्राचीन वेदविहित आहे, यास्तव तें केल्यानें पुण्यप्राप्ति होईल असा त्यांचा दृढ विश्वास असे. उपाध्यायवर्गास तरी हेंच हवें

असे. लोकांची या अप्रयोजक कर्मकांडावरील श्रद्धा कमी होऊं नये म्हणून ते अनेक प्रकारचे उपाय करीत. कर्मकांडप्रशंसापर ते नानाग्रंथ लिहून जनांत प्रसिद्ध करीत; आणि त्यांची त्याकडे सर्वदा प्रवृत्ति राहण्याविषयीं नाहीं नाहीं त्या युक्ति योजीत.

ही अशी स्थिति इसवी सनापूर्वी सहाव्या शतकांत हिंदुस्थानामध्यें होती. खरी धर्मवासना जनचित्तांतून बहुतेक लोपल्यासारखीच झाली होती. जिकडे तिकडे शुष्क व अप्रयोजक कर्मकांड माजलें होतें. या वेळीं जातिभेदास अगदीं वाईट स्वरूप प्राप्त झालें होतें. ब्राह्मणाचें स्तोम मनस्वी माजून त्यांस कांहीं विशेष अधिकार व सौलती प्राप्त झाल्या होत्या. शूद्रांसंबंधीं अतिक्रूर नियम प्रचारांत आले होते. यामुळें तेव्हांच्या कित्येक ग्रंथांतून आढळणारे सामाजिक व नीतीसंबंधीं उत्कृष्ट नियम असून नसून सारखेच झाले होते. या वेळच्या ब्राह्मणजातीचें वर्चस्व एवढें मोठें असतां त्या जातीचासुद्धां म्हणण्यासारखा उत्कर्ष झाला नाहीं. त्यांची जात पराकाष्ठेची लोभी, अहंमन्य, अज्ञान व गर्विष्ठ झाली. ती इतकी कीं, त्या वेळच्या सूत्रकारांनीं त्या जातीला याबद्दल फार दोष लाविला आहे. ह्या काळीं आर्यांचा आश्रय पत्करून जे इतर जातींचे जन राहिले होते, त्यांस शूद्र म्हणण्याचा परिपाठ पडला होता. ह्या आश्रितजनांस आर्यधर्मग्रंथ व धर्मविधी शिकविण्याची मनाई असे. त्याचप्रमाणें आर्यांचे कोणतेही धर्मविधि करण्याची त्यांस बंदी असे. त्यांना समाजांत कोणत्याही प्रकारचा मान नसे. त्यांस हीन लेखून उच्चवर्णांचे जन त्यांचा तिरस्कार करीत. या आपल्या हीन स्थितीबद्दल तेव्हांच्या शूद्रजनांस परम खेद होत असे. ही आपली स्थिति पालटावी असें त्यांस अहर्निश वाटे. पुढें पुढें तर ह्या शूद्रवर्णांतील लोकांची संख्या वाढून ते निरनिराळे उपयुक्त धनोत्पादक धंदे करूं लागले. त्यांच्या-

पैकीं कित्येकांच्या ताब्यांत मोठमोठ्या जमिनी व गांव येऊन ते मोठे वजनदार गृहस्थ झाले. असा त्यांच्या स्थितींत चांगला पालट झाला असतांही त्यांला पूर्ववत् हीन व नीच गणलें जावें हें त्यांस कसें सहन व्हावें बरें ? अशा प्रकारें शूद्रजनांच्या स्थितींत योग्य फेरफार झाला असतांही तेव्हांच्या धर्म व व्यवहार एतद्विषयक ग्रंथांमध्यें त्यांच्याविषयीं अत्यंत अन्यायाचे नियम पुनः पुनः प्रणीत करीत असत.

ज्या पुरुषाच्या ठायीं सत्य व न्याय यांविषयींची प्रीति वसत असते, ज्याच्या बुद्धीला थोडाबहुत सुसंस्कार होऊन सभोंवतालची स्थिति नीट लक्षपूर्वक पाहण्याची शक्ति ज्याच्या अंगीं आलेली असते, परदुःख पाहून ज्याचें हृदय कळवळून जातें, आणि ज्यास परोपकार करण्यांतच स्वजीवितसार्थक्य आहे असें वाटत असतें, त्याच्या दृष्टीस ही या वेळची दुःस्थिति पडली असतां त्याला खरोखरीच वाईट वाटल्यावांचून रहातें ना. त्या काळीं आर्यांची जी धर्मसंबंधीं व इतर विद्या उपलब्ध होती, ती सारी गौतमबुद्ध पढला होता. तरी आपण जें कांहीं शिकलों तें कितपत हितावह व सत्य आहे याचा विचार त्याच्या मनांत उत्पन्न झाला. हा विचार करतां करतां त्याला असें दिसून आलें कीं, मानवा मानवामध्यें जे हे जातीसंबंधी निर्बंध रूढ आहेत ते सर्वथा अयोग्य होत; आणि त्याच्या दयामय अंतःकरणांत अशी उत्कट इच्छा उत्पन्न झाली कीं, हीन, दीन व त्रस्त जनांची स्थिति सुधारण्यासाठीं कांहीं तरी उपाय योजावा.

वरती सांगितलें आहेच कीं, यज्ञयागादिकांच्या खटपटींत सर्वदा चूर होण्यांत कांहींच सार्थक्य नाहीं असें ज्यांस वाटत असे, त्यांस कर्मकांडाविषयीं व एकंदर संसाराविषयीं उपरति होऊन, त्यांच्या मनाची प्रवृत्ति याहून कांहीं तरी उच्चतर धर्ममार्ग आहे किंवा कसें

याचा विचार करण्याकडे होत असे. असे जन वानप्रस्थ होऊन अरण्याच्याठायीं पर्णकुटिका बांधून एकांतांत रहात असत. अशा रीतीनें संसाराचा व्याप सोडून मोकळे झाले ह्मणजे त्यांचें चित्त आध्यात्मिक विचारांकडे निर्वधपणें लागत असे. ते सृष्टीचें अवलोकन सतत करून, स्वतांच्या मनाशीं तिचा पुनः पुनः विचार करून आत्मा, परमात्मा, परलोक आदिकरून धर्मतत्त्वांसंबंधीं अनुमानें करीत असत. याप्रमाणें स्वतंत्ररीतीनें विचार करणारांनीं स्वतांस ज्या गोष्टी सयुक्तिक व यथार्थ वाटत असत, त्यांचें प्रणयन स्वशिष्यांच्याद्वारें केलें. यांपैकीं बहुतेक विचार करणारे ऋषि पुरातन वेदाच्या आधारावरच आपले तत्त्वविचार रचीत. परंतु त्या सर्वांचें साधारण धोरण असें असे कीं, यज्ञादि कर्मे करून स्वकार्यसिद्धीसाठीं पशुहिंसा करणें युक्त नव्हे, असें प्रतिपादन करून जनचित्तामध्यें उच्चतर धर्मकल्पनांचा प्रवेश होईल असें करावें. फार तर काय पण यज्ञयागादि महाप्रसंगीं त्यांस इतर ब्राह्मणांप्रमाणें निमंत्रण गेलें ह्मणजे ते त्या समयीं तेथें अवश्य येत, आणि मग पूर्वापार चालत आलेल्या क्रमाप्रमाणें यज्ञ चालला असतां ते अध्यात्मविषय काढून भवति न भवति करीत, आणि आपआपल्या विचारांचें मंडन करण्याचा प्रयत्न करीत.

याप्रमाणें तत्त्वविचाराकडे विचारी जनांची प्रवृत्ति झाल्यानंतर यज्ञाविषयीं कित्येक ऋषींनीं अशी कल्पना बसविली कीं, यज्ञ करून ईशकृपा संपादन करावयाची ती पशुयज्ञानें कदापि प्राप्त होणें नाहीं. तर तिच्या प्राप्तीसाठीं आपल्याठायींच्या असद्वृत्तींचा होम केला पाहिजे. आपल्याठायींच्या ज्या वासना व तृष्णा आपणांस पापकर्माकडे प्रवृत्त करणाऱ्या असतात, त्यांचा यज्ञ केल्यानेंच खरी कैवल्यप्राप्ति होते. याप्रमाणें यज्ञकर्मास आध्यात्मिक स्वरूप प्राप्त होऊन बाह्य कर्मापेक्षां आत्मोन्नति विशेष हितकर असून वास्तव सुखाची प्राप्ति

करून देणारी आहे, असा उपदेश कित्येक धर्मगुरूंकडून होऊं लागला.

या उपनिषत्कालीं वेदाच्या आधारानें तत्वविचार करणारे जे जन निर्माण झाले, त्यांचें साधारणतः धोरण पाहिलें तर तें अलीकडे ज्यास वेदांतमत ह्मणण्याची प्रवृत्ति पडली आहे त्याकडेच मुख्यतः होतें, असें दिसून येतें. सर्व चराचर विश्व एका ब्रह्मापासून उद्भवलें असून तें पुनरपि त्यांतच लीन होणार आहे. नामरूपभेद जो आज दृग्गोचर होत आहे तो केवळ मायेचा खेळ आहे. ही सारी भ्रांति आहे. हा सर्व पसारा केवळ चंचल व अशाश्वत आहे. वास्तव, अचल व शाश्वत असें एक ब्रह्मच आहे. याशिवाय अन्य कांहींच नाहीं. नामरूपभेद उत्पन्न होऊन आत्म्यास उपाधिप्रसंगाच्या योगानें शोक व जन्ममरण हीं प्राप्त झालीं आहेत. यांपासून मुक्त होऊं इच्छिणारानें ऐहिक किंवा पारलौकिक सुखविषयांच्या प्राप्तीची लालसा धरूं नये. त्यांविषयींच्या कामनांचा समूळ उच्छेद करावा. ह्मणजे मोक्षसिद्धि सुगम होऊन अंतीं परमात्म्याच्याठायीं प्रत्यगात्मा या जड कलेवरामुळें प्राप्त झालेल्या बंधनांचा छेद करून लीन होतो.

ह्याप्रमाणें परब्रह्मीं लीन होईपर्यंत जीवात्म्यास जन्ममरणरूप संसृति भोगावी लागते. नामरूप धारण करणाऱ्या प्रत्येक जीवाच्या कर्माप्रमाणें त्यास उच्चनीच स्थिति प्राप्त होते. संसृतीचा पाश तोडण्याचे उपाय दोनः एक असा कीं, मनुष्यानें कामनांचा जय करावा, व प्रारब्धप्राप्त देहकर्मे फलाशा न धरितां जीवमान आहे तोंपर्यंत केवळ अलिप्तपणें करावीं; ह्मणजे त्यास कर्मसंग न घडून तन्मूलक सुखदुःखांपासून तो मुक्त होतो. दुसरा उपाय असा कीं, आत्मविषयक अज्ञानामुळें चित्तास भ्रांति होऊन अशाश्वत काय व शाश्वत काय याचा विवेक होत नसतो, तो सत्य ज्ञानाच्या योगानें आत्म

ह्मणजे अज्ञानतिमिरनाश होऊन परब्रह्मप्राप्ति होते. यास्तव मानवानें दुःख व क्लेश यांनीं युक्त अशा या ऐहिक जीवनाची मुळींच परवा करूं नये; तर शाश्वत व सतत परमानंदप्राप्तीचें आस्पद जें परब्रह्म त्याच्या प्राप्तीच्या मार्गाचें अवलंबन प्रत्येकानें करावें. क्षणभंगुर संसाराविषयींची प्रीति मनांत क्षणभरसुद्धां येऊं देऊं नये. तर त्याचा होईल तितका लवकर त्याग करून परमात्मप्राप्तीविषयीं अहर्निश प्रयत्नशील असावें.

हा असा धर्मविचार व तत्त्वविचार उपनिषत्कालीं भरतखंडांतील कित्येक भागांमध्यें प्रचलित झाला. या विचाराप्रमाणें आपला वर्तनक्रम ठेवणारे पुष्कळ महात्मे वेळोंवेळा निर्माण होऊन ते इतर जनांस आपल्यासारखे करण्याविषयीं सतत परिश्रम करीत. हा त्यांचा क्रम बुद्धाच्या काळापर्यंत अव्याहतपणें चालला होता. हा तत्त्वविचार केवळ वेदांचा आधार घेऊन प्रचलित केला होता. ह्मणून यास कोणी वेदांत असेंही ह्मणतात. परंतु बुद्धाच्या वेळीं यास ब्रह्मविद्या ह्मणत असत व ती प्रतिपादन करणारांस ब्राह्मण अशी संज्ञा असे. ह्मणूनच **ब्रह्म जानाति स ब्राह्मणः** ही ब्राह्मणशब्दाची व्युत्पत्ति पुरातन काळापासून लोकसंमत आहे; आणि त्या काळीं अशाच ब्रह्मनिष्ठ ब्राह्मणांस इहलोकीं देवासारखा मान असे.

आतां या स्वतंत्र विचाराच्या युगामध्यें वेदांचा आधार न घेतां केवळ आपल्या बुद्धीच्याच साहाय्यानें जो काय होईल तो तत्त्वविचार करणारे कित्येक महात्मे निर्माण झाले, असें दिसून येतें. उपनिषत्कालास आरंभ होऊन बुद्धाच्या आगमनापर्यंत असे स्वतंत्र विचार करणारे लोक पुष्कळ झाले होते. त्यांनीं आपआपल्या बुद्धीच्या व विचारशक्तीच्या मगदुराप्रमाणें निरनिराळे तत्त्वविचार व धर्मविचार स्वशिष्यद्वारें त्या काळच्या लोकांत प्रचलित केले होते. उप-

निषत्कालानंतर जे मोठमोठे तत्त्वविचार करणारे जन झाले ते बहुतेक असें ह्मणत कीं, आपल्या विचारांस उपनिषदांचा आधार आहे; आणि हें त्यांचें ह्मणणें खोटें नसे. कारण उपनिषत्कालीं सर्व प्रकारचे धर्मविचार व तत्त्वविचार बीजरूपानें किंवा विस्तरतः होऊन चुकले होते. तेव्हां प्रत्येकास आपल्या मताला उपनिषद्ग्रंथांचा आधार आहे असें प्रतिपादन करून स्वाभिमत विचारांकडे जनप्रवृत्ति करण्यास फारशी पंचाईत नसे. हल्लीं जशीं उपलब्ध असलेलीं सर्व उपनिषदें पाहिजे त्यास सामग्र्येंकरून अवलोकन करावयास मिळणें शक्य झालें आहे, तसा कांहींच प्रकार पुरातन काळीं नसल्यामुळें हा असा घोटाळा वारंवार होत असे. यामुळें परस्परविरोधात्मक मतांचा पुरस्कार व प्रचार, सर्वांस पूज्य व मान्य असे जे उपनिषद्ग्रंथ त्यांच्या आधारानें होत असे; आणि या विरोधाची मीमांसा करणें त्या काळीं बरेंच अशक्य असल्यामुळें **धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां महाजनो येन गतः स पंथाः** अशी तोड सामान्य जनांस काढावी लागत असे. या प्रमाणें ज्यास जें वाटतील ते विचार जनांत प्रसिद्ध करण्याची मोकळीक असल्यामुळें आर्यावर्तांत त्या काळीं अनेक धर्मपंथ व तत्त्वविचारपद्धति निर्माण झाल्या. बौद्धधर्म हा अशांपैकींच एक होय. बुद्धाचें ह्मणणें असें असे कीं, चालू असलेलें यज्ञयागादिकांचें शुष्क कर्मकांड केवळ निरर्थक व अप्रयोजक असून पुरातन व खरा कैवल्यप्रद जो धर्ममार्ग त्याकडे जनांची प्रवृत्ति होणें इष्ट आहे. आणि सांप्रत जीं बुद्धधर्माचीं मूळचीं मतें उपलब्ध आहेत, त्यांतील बहुतेकांस उपनिषदांचा आधार आहे. यावरून पाहतां बुद्धमत हें कांहीं तरी नवीनच बंड नसून आमच्या पुरातन अगणित धर्मविचारांपैकीं व तत्त्वविचारांपैकीं कांहींकांचे मंडन करणारें होतें असें ह्मणावें लागतें. तरी वेदाविषयीं बुद्धाच्या मनांत आदरबुद्धि मुळींच नव्हती.

उपनिषत्काळास आरंभ होऊन बुद्धावतारसमयीं निदान पांचशें वर्षे तरी लोटलीं होतीं असें दिसतें. त्याच्यावेळीं शेंकडो स्वतंत्र रीतीनें तत्त्वविचार करणारे जन निर्माण झाले होते. जो तो मनास वाटतील तसे विचार लोकांत प्रसिद्ध करीत असे. यामुळें जिकडे तिकडे घोटाळा उत्पन्न झाला होता. आपलें या जगांत खरें कर्तव्य कोणतें, व परलोकप्राप्तीसाठीं कोणते उपाय योजावे याविषयीं लोकांचीं मनें साशंक झालीं होतीं. कित्येकांच्या मनांत तर परलोक, आत्मा, परमात्मा, पुण्य, पाप इत्यादि धर्मविषयक गोष्टींविषयीं अश्रद्धा उत्पन्न होऊन जिकडे तिकडे अनाचार व उच्छृंखलपणा सुरू झाला होता. कित्येकांना असें वाटे कीं, हा संसार सोडून गिरिकुहरामध्यें जाऊन बसावें, आणि तेथें तपश्चर्या करून देहदंडन करावें; ह्मणजे देवास आपली करुणा येऊन तो आपणांस मोक्षपदास नेईल. अशा प्रकारें संसारास त्रासलेले कित्येक जन महंत बनून लोकांस असा बोध करीत कीं, हा संसार केवळ असार आहे. त्याच्या पाठीस लागून कर्ममार्गामध्यें व पापी जनांच्या संगतींत आयुष्यव्यय करण्यांत कांहींएक अर्थ नाहीं. जगांतील एकंदर सुखविषय अशाश्वत व दुराचाराकडे प्रवृत्ति करणारे असल्याकारणानें त्यांची लालसा धरणें चांगलें नव्हे. तर वासनाजय करून व केवळ असंग होऊन आध्यात्मिक उन्नति साधावी. या अशा बोधाचा परिणाम ज्यांच्या मनावर होत असे, ते संसारत्याग करून केवळ विरक्त बनून या महंतांचें अंतेवासित्व स्वीकारीत असत. याप्रमाणें बनलेले गुरुशिष्यसमुदाय बुद्धाच्या वेळीं जागोजाग आढळून येत. या विरक्त मंडळ्या भिक्षान्नावर उपजीवन करीत असत. ह्मणून त्यांस भिक्षु अशी संज्ञा असे. हे संन्याशांचे समुदाय त्या वेळीं प्रचलित असलेल्या निरनिराळ्या मतांचे असत. आपलीं मतें प्रतिपादन कर-

ण्यास जें साहित्य अवश्य लागे, तें सर्व मिळविण्यासाठीं ते मनापासून उद्योग करीत यामुळें त्यांच्या अंगीं वावदूकपणा उत्तम प्रतीचा असून तो ते स्वपक्षमंडन व प्रतिपक्षखंडन करण्यामध्यें चांगल्या प्रकारें दर्शवीत असत वादप्रतिवाद करकरून त्यांची तर्कशक्ति विलक्षण वाढली होती; व संपादित ज्ञानाची उपस्थिति त्यांस वाखाणण्यासारखी असे.

दुःखनिवृत्ति कशी होईल हा विचार या काळीं विवेकी मनुष्यांच्या मनांत सतत घोळत असल्यामुळें ते त्यांतून मुक्त होण्यासाठीं नाना युक्ति योजीत. केवळ संसारत्याग केल्यानें सर्वदुःखविमोचन होत नाहीं, हें तत्त्व समजण्यास मुळींच उशीर लागत नाहीं. यास्तव एवढाच एक मार्ग कल्पून तेव्हांचे लोक राहिले नाहींत. कित्येकांचें असें ह्मणणें असे कीं, घोर तपश्चरण करून देहदंडन केलें असतां ईश्वरप्रसादानें मनुष्यास अलौकिक सिद्धि प्राप्त होतात. या सिद्धि मुख्यतः आठ मानल्या होत्या. कित्येकांच्या मतें या सिद्धि देहदंडनानें ह्मणजे हठयोगानेंच केवळ प्राप्त होतात असें नाहीं; तर मनोजय व वृत्तिजय करून शुद्धाचरण ठेविलें असतां मानवास त्या प्राप्त होणाऱ्या आहेत. या सिद्धींच्या योगानें मनुष्यास सर्व प्रकारच्या ऐहिक दुःखापासून मुक्त होतां येतें असें ते ह्मणत.

बुद्धाच्या पूर्वी नांव घेण्यासारखी तत्त्वज्ञानपद्धति ह्मटली ह्मणजे एक सांख्यमतवाद्यांचीच होती. या तत्त्वपद्धतीचा मूळ प्रवर्तक कपिल नामेंकरून एक महामुनि होता. त्याचे विचार वेदधर्मास पुष्कळ सोडून होते. त्याच्या विचारपद्धतीस निरीश्वरसांख्य असें ह्मणण्याचा परिपाठ पडला आहे. त्याच्या विचारांस निरीश्वरसांख्य ह्मणण्याचें कारण असें आहे कीं, तो हें विश्व कोणी ईशशक्तीनें निर्माण केलें आहे असें मुळींच मानीत नसे. कारण त्याचें असें ह्मणणें असे कीं, जेथें मूळचें कांहींच नसतें, तेथें कोणाच्यानें कांहीं-

एक उत्पन्न करवावयाचें नाहीं. तर पदार्थाच्या ठायींच ही विकास पावण्याची शक्ति असली पाहिजे. ती पदार्थांत मूळची नसेल तर ती त्यांत कोणालाही घालतां येणारी नव्हे. गति पावणें हा परमाणूंचा स्वभावधर्मच आहे. या प्रकृतिरूप परमाणूंच्या ठायीं प्रेरकरूपानें पुरुष स्थित आहे. तो त्यांपासून अलग असा कदापि व्हावयाचा नाहीं. यांस जड व चैतन्य अशीं नांवें द्यावयाचीं. हींच काय तीं या विश्वामध्यें सद्रुप आहेत. यांच्या योगानें हें चराचर विश्व निर्माण झालें आहे. सत्त्व, रज व तम या तीन गुणांनीं युक्त जी प्रकृति तिचा पुरुष हा केवळ साक्षी आहे. तरी त्याला प्रकृतिसंगानें सुखदुःखादिकांचा अनुभव घडतो. पुरुष प्रकृतिबद्ध झाल्याच्या योगानें त्यास तीन प्रकारचें दुःख होतें. हे प्रकार अर्थात् आधिदैविक, आध्यात्मिक व आधिभौतिक होत. या त्रिविध तापांपासून मुक्त होणें हाच पुरुषास मोक्ष होय. हा मोक्ष पुरुषाची कर्मवासना नष्ट होऊन त्यास स्वस्वरूपाचें ज्ञान झालें ह्मणजे व्हावयाचा. याप्रमाणें सांख्यमताचे मुख्य सिद्धांत आहेत. या मताचा व पूर्वी निर्दिष्ट केलेल्या वेदानुसार प्रचलित झालेल्या ब्रह्मविद्येचा बुद्धमतावर पुष्कळ परिणाम झाला होता.

एकंदरींत पाहतां बुद्धाच्या पूर्वी आर्यावर्तांत पूर्वजन्म व पुनर्जन्म यांची कल्पना, कर्मानुसार बरी वाईट गति प्राप्त होते हा सिद्धान्त, ऐहिक जीवन कष्टमय व असार आहे ही समजूत, अज्ञाननाश होऊन सत्यज्ञानाच्या योगानें संसृतिमूलक दुःखाची निवृत्ति होते हा निर्णय, सर्व ऐहिक सुखाचा त्याग करून देहदंडन केल्यानें किंवा मनोजय केल्यानें शाश्वतसुखप्राप्ति होते असा उपदेश, हीं सर्वत्र रूढ झालीं होतीं. त्याचप्रमाणें शूद्रादि नीच मानलेल्या जातींस उच्चवर्णसंमत मोक्ष साधण्याचा अधिकार नाहीं; हीन जातींनीं स्वतांची कितीही सुधारणा

केली तरी त्या अस्पृश्य व नीच समजावयाच्या; मोक्षसिद्धीस तपश्चरणादि कष्टसाध्य उपायांची आवश्यकता अत्यंत आहे; यज्ञादि-कर्मकांड स्वर्गादि आमिष दाखवून चित्तशुद्धीसाठीं विहित केलें आहे; इत्यादि समजुती जिकडे तिकडे पसरल्या होत्या. ह्या अशा सर्व-साधारण समजुती प्रवृत्त झाल्या होत्या, तरी आर्यावर्तामध्यें त्या काळीं विचारस्वातंत्र्य असल्याकारणानें जो तो आपआपल्या बुद्धी-प्रमाणें धर्मकल्पना व तत्त्वविचार जनांत प्रगट करीत असे. याचा थोडासा मासला आमच्या वाचकांस येथें सादर करितों: कोणी ह्मणत कीं, हें विश्व अनादि व अनंत आहे; कोणी ह्मणत कीं, त्यास आरंभ असून तें सांत आहे. कोणी ह्मणत कीं, आत्मा अनादि आहे; कोणी ह्मणत कीं, त्यास आदि आहे; कोणी या अनाद्यनंतत्वाची एकवाक्यता प्रतिपादीत असत. कोणी तर असा तर्क चालवीत कीं, विश्व व आत्मा हीं अनादि आहेत तरी सांतही आहेत; जें अनादि नाहीं तें सांत असूं शकेल. कोणी तर असें ह्मणत कीं, अनाद्यनंतत्वाची कल्पना केवळ व्यर्थ आहे; सर्व कांहीं आदियुक्त व सांत आहे. याप्रमाणें नाना प्रकारीं तर्कवितर्क करितां करितां मुख्यत: दोन विचारपद्धति निर्माण झाल्या. एका विचारपद्धतीप्रमाणें जेवढें कांहीं गोचर होतें तेवढेंच काय तें सत्य आहे, असा सिद्धांत स्थापित झाला होता; आणि दुसऱ्या विचारपद्धतीप्रमाणें जेवढें कांहीं गोचर होतें, तेवढें सारें चंचलत्वास्तव असत्य होय, हा सिद्धांत रूढ झाला होता. याप्रमाणें तत्त्वविचार व धर्मविचार यांमध्यें दुफळी होऊन इह-लोकाव्यतिरिक्त परलोक आहे किंवा कसें? मनुष्य मरण पावल्यावर त्याचा आत्मा शेष रहातो किंवा कसें? मनुष्यानें केलेल्या पातकाबद्दल त्यास दंड होतो तो कोणत्या प्रकारें होतो? इत्यादि प्रश्न उत्पन्न झाले होते; आणि तत्कालीन सर्वविद्यापारंगत पंडितजनांमध्यें या प्रकरणीं प्र-

चंड विवाद माजून राहिला होता. ही अशी स्थिति उपनिषत्कालास प्रारंभ होऊन बुद्धाच्या वेळीं सुमारें पांचशें वर्षें लोटली होतीं त्यावेळीं आर्यजनांची होती.

आतां बुद्धानें या भरतभूमींत निर्माण होऊन जें धर्ममत स्थापित केलें, त्याचें धोरण कसें काय होतें त्याचें संक्षेपतः निरूपण करून हा उपोद्घातरूप लेख पुरा करूं. जें सारें दिसतें तें अशाश्वत असून भ्रममूलक व शोकमूलक आहे. त्याची लालसा धरिल्यानें खरें सौख्य कदापि प्राप्त व्हावयाचें नाहीं, अशी समजूत सर्वत्र रुढ झाल्या कारणानें संसारमूलक दुःखापासून सुटण्याचा खरा मार्ग कोणता याविषयीं जो तो विचार करूं लागला; आणि जो मार्ग आपणास योग्य वाटला, त्याचा पुरस्कार करण्याची इच्छा प्रत्येकास स्वभावतः होऊं लागली. बुद्ध अशाच विचारी पुरुषांपैकीं एक होता. त्याच्या वेळीं मुख्यतः दोनप्रकारचे लोक समाजामध्यें दृष्टीस पडत. एका प्रकारच्या लोकांस असें वाटे कीं, पुरातन काळापासून चालत आलेलीं यज्ञयागादि कर्में करण्यांतच जीवितसार्थक्य आहे. ह्या समजुतीचा प्रसार पुष्कळ लोकांमध्यें झाला होता. दुसऱ्या प्रकारच्या लोकांस असें वाटे कीं, ह्या शुष्क कर्मकांडांत कांहींच तथ्य नाहीं. तर या दुःखमय संसाराचा त्याग करून, वनवास पत्करून ध्यान-धारणा, तपश्चरण इत्यादिकांमध्यें जीवितक्षय करावा, म्हणजे खरी सौख्यप्राप्ति होईल. परंतु बुद्धाला या उभय प्रकारच्या लोकांच्या समजुतींत व कृतींत कांहींच अर्थ नाहीं असें वाटून त्यानें नवाच जीवितसार्थक्याचा मार्ग काढला. तो अर्थात् असा कीं, मनुष्यानें यज्ञादि कर्मकांडांत किंवा देहदंडनमूलक तपश्चरणांत आपल्या अमोलिक जीविताचा क्षय करण्याचें टाकून देऊन स्वतांच्या ठायींच्या वासनांचा जय करून सदाचारी व्हावें. मानवांची अनीतीकडे ज्या गो-

ष्टींनीं प्रवृत्ति होण्यासारखी असते, त्यांचा वीमोड करण्याचा प्रयत्न करावा. असें केल्यानें मनुष्याचें आचरण पवित्र होऊन त्याचें दुःख टळेल; आणि त्यास सुखशांतीचा लाभ होऊन व अंतीं सर्व उपाधींचा क्षय होऊन निर्वाणपदवी प्राप्त होईल. ही अशी नैतिक उन्नति प्रत्येक प्राण्याची होणें शक्य आहे, असा बुद्धाच्या मनाचा निश्चय होऊन, त्यानें मनुष्यजातीस दुःखापासून सोडविण्याच्या ह्या स्वाभिमत मार्गाचा उपदेश करीत फिरण्याचा निर्धार केला. सर्व प्रकारच्या व सर्व जातींच्या स्त्रीपुरुषांस त्याचा असा बोध असे कीं, 'तुह्मांस दुःखमुक्त व्हावयाचें असेल तर तुह्मीं आपली आध्यात्मिक उन्नति करा. ही उन्नति कर्मकांडाच्या किंवा तपश्चरणाच्या योगानें होणें नाहीं. खरी नीतिमत्ता वाढल्यावांचून आणि सर्व प्रकारच्या विषयवासना व सुखतृष्णा यांचा उच्छेद झाल्यावांचून दुःखनिवृत्ति व्हावयाची नाहीं. हा दुःखनिवृत्तीचा मार्ग सर्व जातींच्या, वर्णांच्या व दरजांच्या लोकांस साध्य होणारा असून त्यास अनधिकारी असा कोणीच नाहीं. याप्रमाणें त्या वेळच्या आर्यजन-समाजांत जो वर्णादिकांचा भेद उत्पन्न झाला होता, व जो अधिकारानधिकाराचा बराच प्रकार माजला होता, त्याला प्रतिरोध करण्यास बुद्ध प्रथमतः प्रवृत्त झाला असें ह्मणण्यास प्रत्यवाय नाहीं.

वेदसंहिता, ब्राह्मणें आणि उपनिषदें यांमध्यें पुष्कळ टाकाऊ मजकूर आहे; त्यांत जेवढा सत्य व हितकर भाग असेल तेवढा आपल्या विवेकबलेंकरून निवडून घ्यावा, असा बुद्धाचा जनांस उपदेश असे. हे ग्रंथ अपौरुषेय मानून त्यांतील सर्वच गोष्टी ईश्वरप्रोक्त आहेत असें ह्मणणें व्यर्थ होय. त्या ग्रंथसमुदायांत आढळणारा बालिशपणा, विसंवाद, विसंगतपणा व अप्रयोजकपणा पाहिला ह्मणजे सर्वज्ञ, सर्वसाक्षी अशा देवानें ते ग्रंथ मानवास दिले असें ह्मणणें चमत्कारिक

वाटतें, असें बुद्धाचें ह्मणणें असे. ‘ तुह्मी जें कांहीं ऐकत आलां आहां, तें सारें सत्य आहे असें मानूं नका. ज्या गोष्टी पितृपुत्रपरंपरेनें चालत आलेल्या असतात, किंवा ज्या केवळ दंतकथारूपानें जनांत रूढ झालेल्या असतात, त्यांवर श्रद्धा ठेवूं नका. कोणत्याही गोष्टी पुष्कळ लोकांच्या तोंडीं आहेत ह्मणून त्या खऱ्या आहेत असें सहसा मानूं नका. एकाद्या पुरातन साधूनें एकादी गोष्ट लिहून ठेविली आहे ह्मणून तीवर भरंवसा ठेवावा असें कदापि समजूं नका. नुसत्या पोकळ अनुमानांवर किंवा निराधार कल्पनांवर विश्वास ठेवूं नका. केवळ अभ्यासास्तव जी गोष्ट तुमच्या आंगवळणीं पडलेली असते, ती खरी असली पाहिजे असें कदापि समजूं नका. कोणतीही गोष्ट तुमचे गुरु किंवा वडील माणसें सांगतात ह्मणून ती खरी वाटूं देऊं नका. तर योग्य अवलोकन व सत्यासत्यविमर्षण करून जें विवेकास अनुसरून आहे असें सिद्ध होईल, व जें सदाचारप्रवृत्ति वाढविणारें असून एकंदर जनसमाजाचें हित करणारें आहे असें दिसेल, त्याचा अंगीकार करून तदनुसार स्ववर्तन ठेवण्याचा प्रयत्न करा ’ असा बुद्धाचा स्वशिष्यांस उपदेश असे.

याप्रमाणें बुद्धानें ग्रंथप्रामाण्य व आप्तवचनप्रामाण्य यांविषयींचा निकाल लावून केवळ विवेकशक्तीस प्राधान्य दिलें. जे अत्यंत गूढ प्रश्न विचारी मनुष्य आपआपल्या सामर्थ्यानुसार व चिररूढ पद्धतींप्रमाणें सोडविण्याच्या कामांत गुंतले आहेत, त्यांचा परिस्फोट व विवेचन करण्याची ही पद्धति प्रथमतः बुद्धानेंच रूढ केली, असें ह्मणावें लागतें. त्या वेळच्या आर्यतत्त्ववेत्त्यांस सत्यासत्यविमर्षणाला जीं प्रमाणें अवश्य वाटत, त्यांमध्यें आप्तवचनप्रामाण्याचें महात्म्य पराकाष्ठेचें असे. ज्या गोष्टी अतींद्रिय असून, ज्यांच्याविषयीं मानवास कांहींच तर्क करितां येत नाहीं, त्या आप्तवचनाच्या प्रमाणावरून सत्यवत् मानावयाच्या, असा त्यांचा साधारण क्रम असे. परंतु बु-

द्धानें या बहुतेक सर्वसाधारण प्रवृत्तीस प्रतिरोध करून असें स्थापित केलें कीं, ज्या गोष्टी स्वविवेकास अगम्य असतील, त्या श्रुत्यादि परमपूज्य मानलेल्या ग्रंथांत सांगितलेल्या असल्या, किंवा कोणा परम सात्विक पुरुषानें उपदेशिलेल्या असल्या, तरी त्या खऱ्या मानूं नयेत. याप्रमाणें आत्मविषयक कल्पना, ज्या बुद्धाच्या वेळीं सर्वत्र रूढ झाल्या होत्या, त्या त्यानें मुळींच मनास आणिल्या नाहींत. त्यांत सत्याचा अंश असल्यास तो मानवाच्या बुद्धीस विषय होणारा नाहीं असें त्याचें मत असे. ईश्वरकल्पनेविषयींही त्याचे विचार याचप्रमाणें होते. संसृतिमूलक दुःखनिवृत्तिरूप जो मोक्ष तो मानवास इहलोकीं स्वतांच्या परिश्रमानेंच केवळ प्राप्त व्हावयाचा. तो प्राप्त होण्यास कोणा ईशशक्तीचा किंवा देवतासमुच्चयाचा प्रसाद जोडण्याच्या निरर्थक प्रयत्नांत मग्न होण्याचें मुळींच प्रयोजन नाहीं. हा असा दुःखविमोचनाचा मार्ग मनुष्यजातीस बुद्धानेंच प्रथमतः उपदेशिला. आतां या मोक्षसिद्धीस ज्ञानाची आवश्यकता आहे असें त्याचें ह्मणणें असे. हाच सिद्धांत उपनिषद् ग्रंथांतूनही प्रतिपादिला आहे. परंतु बुद्धाच्या मतें हें ज्ञान ब्रह्माविषयींचें किंवा देवाविषयींचें नव्हे. तर मानव व इतर वस्तुजात यांच्या स्वरूपाची जी स्पष्ट व सत्य भावना तिलाच केवळ ज्ञान ह्मणावयाचें. याखेरीज आणखी मोक्षसिद्धीस चित्ताची शुद्धता अवश्य व्हावी असें त्यानें प्रतिपादन केलें. एकंदरींत पाहतां या चित्तशुद्धीवरच त्याचा कटाक्ष विशेष असे. इतर सर्व धर्माचार तीपुढें गौण आहेत असें त्याचें ह्मणणें असे. पवित्रता, विनय, आर्जव, शांति, अखिल भूतमात्राविषयींचें निःसीम प्रेम इत्यादि सद्वृत्ति मनुष्याच्याठायीं उत्पन्न झाल्या पाहिजेत; त्याचप्रमाणें आपल्या अनुयायीजनांनीं आपल्या मोक्षप्राप्तीच्या सत्पथावर पूर्ण भरंवसा ठेवावा. त्यांनीं

नेहमीं विनयशील असावें. असत्कर्म करण्याविषयीं त्यांस लाज वाटावी. त्यांनीं सर्व प्रकारची सत्य विद्या संपादन करावी. त्यांनीं सदैव उद्योगशील असावें. त्यांनीं आपल्या मनाचा उत्साह किमपि कमी होऊं देऊं नये. त्यांनीं सर्व प्रकारचें अनुभवज्ञान निरलसपणें प्राप्त करून घ्यावें. त्यांनीं लौकिकांत व एकांतींही आपलें आचरण नीतिनियमांप्रमाणें ठेवावें. नीतिनियमांचा भंग कदापि न करितां स्वतांचें आचरण निर्दोष व निर्मळ राखिलें तरच खरा मोक्ष प्राप्त व्हावयाचा. केवळ बाह्य कर्मकांडामध्यें गर्क झाल्यानें किंवा कोणा ईशशक्तीची कृपा संपादन करण्याची खटाट करून परलोकप्राप्तीची लालसा धरिल्यानें दुःखविमोचनरूप मोक्ष कदापि प्राप्त होणें नाहीं. असा बुद्धाचा स्वशिष्यांस उपदेश असे.

त्या वेळचे गृहस्थाश्रमी जन जे विधि व जीं नित्यनैमित्तिक कर्में करीत असत, तीं ज्याप्रमाणें बुद्धास निरर्थक व निष्फळ आहेत असें वाटे, त्याचप्रमाणें वानप्रस्थ जन जी घोर तपश्चर्या करून देहदंडन करीत, तीही निरर्थक व विफल आहे असें त्यास वाटे. वरती निर्दिष्ट केल्याप्रमाणें पवित्र व निर्दोष आचरण, आणि परोपकार यांच्या योगानें मानवी नियतीची पूर्णता प्राप्त होऊन इहलोकास स्वर्गाची योग्यता येईल, असा बुद्धाच्या बुद्धीचा निश्चय होऊन त्यानें हें स्वाभिप्रेत धर्मरहस्य इतर मानवी बंधूंस उपदेशिण्याचा क्रम परम उत्साहानें आमरण चालविला; आणि आपल्या मागें हा आपला क्रम निरलसपणें अव्याहत चालवावा असा त्यानें आपल्या शिष्यसमुदायास मोठ्या आग्रहानें उपदेश केला. कारण मनुष्यमात्राची विपत्ति नष्ट व्हावी अशी त्याला पराकाष्ठेची इच्छा होती. आपण योजलेल्या स्वोन्नतीच्या व सदाचरणाच्या मार्गाचें अवलंबन केल्यानें मनुष्याच्या एकंदर विपत्तीचें व दुःखाचें निर्मूलन होईल असें त्यास मनापासून वाटत असल्यामुळें, व हा मोक्षसिद्धीचा मार्ग सर्वांस

सुगम व साध्य असल्यामुळें त्यानें एकंदर हीन, दीन व त्रस्त जनांस आपल्या मार्गाचें अवलंबन करून दुःखविमोचन करून घ्यावें असा उपदेश करण्यास आरंभ केला. मुमुक्षु जनांनीं आपली नीतिमत्ता वृद्धिंगत करावी, दुर्वृत्तींचें दमन करावें, दुर्वासनांचा जय करावा, आणि अखिल मानवजाति आपला बांधववर्ग आहे असें समजून तीविषयीं निःसीम प्रीति मनांत वागवावी, म्हणजे त्यांस मोक्षप्राप्ति सुगम होईल असें त्याच्या एकंदर बोधाचें सार आहे.

बुद्धाच्या मतें ब्राह्मण आणि शूद्र, उच्च आणि नीच, राव आणि रंक असे जे कृत्रिम भेद आहेत त्यांत कांहींच अर्थ नाहीं. सर्व मानव येथून तेथून सारखेच आहेत. आपण प्रतिपादिलेल्या मोक्षमार्गास अनधिकारी असा कोणीच नाहीं. हा असा सर्व कृत्रिम भेदाभेद विनष्ट करणारा खऱ्या कळवळ्याचा धर्मरहस्यबोध ज्यांच्या ज्यांच्या कानीं पडला, ते सारे त्याचे अनुयायी झाले; आणि कांहीं शतकांच्या अवधीमध्यें त्याच्या धर्माचा प्रसार सर्व आशियाखंडभर झाला. गरीब शेतकरी, साधेभोळे कारागीर, मोठमोठे धनाढ्य सावकार, मोठमोठे बलाढ्य सरदार व राजे वगैरे सर्व दर्जाचे व जातींचे लोक त्याचे अनुयायी झाले. सुशील, सुस्वभावी, सदाचारी, शांत व सौम्य अशा त्या काळच्या सहस्रावधि आर्यजनांनीं त्याच्या मोक्षमार्गाचा अवलंब करून आपलें ऐहिक जीवन सत्कर्मांत व परोपकार करण्यात वेंचलें. बुद्धाच्या पूर्वी जे बिकट धर्मविधि व सामान्य जनांस सहसा न झेपणारीं अशीं जीं यज्ञादिकर्में वेदविहित म्हणून सर्वत्र रूढ होतीं, ते विधी व तीं कर्में, आपणास स्थिति प्रतिकूल असल्यामुळें किंवा अनधिकारास्तव असाध्य आहेत असें ज्यांस वाटे, त्यांला हा बुद्धाचा उपदेश हिताचा व सत्य वाटून तें त्याच्या धर्मपंथाचा स्वीकार करीत. त्याचप्रमाणें वनवासाचा अंगीकार करून घोर तपश्चरण केल्यानें ऐहिक विपत्तीपासून

मनुष्य मुक्त होतोच असें सहसा ह्मणवत नाहीं; कारण वृत्ति व वासना यांचा जय केल्यावांचून विपत्तिनाश व्हावयाचा नाहीं. हा जय तपश्चर्यादिकेंकरून देहदंडन केल्यानें निश्चयानें होईलच असें ह्मणवत नाहीं. हा अनुभव त्या काळीं जनांस अनेक प्रकारीं येत असल्याकारणानें त्यांस हा मोक्षसिद्धीचा दुर्घट मार्ग पसंत न वाटणें साहजिक होतें. पुनः हें तपश्चरणही सर्वांस साध्य नव्हतें. पुष्कळांस तर तें अनधिकारास्तव दुर्गम होतें. ह्मणून त्यांला बुद्धाचा धर्मपंथ विशेष हितकर व सत्य वाटणें साहजिक होतें.

याप्रमाणें बुद्धाच्यावेळीं धर्मसंबंधी साधारणतः स्थिति असल्यामुळें बुद्धानें उपदेशिलेल्या मोक्षमार्गाचें पुष्कळांनीं अनुसरण केलें. कारण तो आर्यधर्माहून सुगम व सोईचा असून त्याचें अवलंबन करण्यास सर्व प्रकारच्या मनुष्यांस कोणत्याही तऱ्हेचा प्रत्यवाय नव्हता. ह्मणूनच त्याच्या धर्माचा प्रसार एवढा मोठा झाला आहे. आणखी असें कीं, बुद्धानें या भूतलावर स्वधर्मोपदेश करण्यास आरंभ केल्यावर सुमोरें पंचेचाळीस वर्षें लोकांमध्यें वागून आपण केलेला उपदेश स्वाचारणानें लोकांच्या चांगला प्रत्ययास आणून दिला. त्यामुळें त्याच्याविषयींची पूज्यताबुद्धि तत्कालीन लोकांमध्यें पराकाष्ठेची असून पुढेंही ती कायम राहिली. एकसारखें पंचेचाळीस वर्षें नेहमीं सर्व प्रकारच्या स्त्रीपुरुषसंघांमध्यें राहून आपलें आचरण अत्यंत निर्दोष ठेवणाऱ्या महापुरुषाविषयीं लोकांच्या मनामध्यें पराकाष्ठेची आदरबुद्धि व अमर्याद श्रद्धा उत्पन्न होणें साहजिक आहे.

याप्रमाणें या अद्वितीय व अलौकिक महापुरुषाचें महात्म्य आहे. आमच्या या भरतभूमीमध्यें हें अप्रतिम नररत्न निर्माण होऊन अखिल मानवजातीस स्वतेजानें दिपविणारें झालें असतां, त्याच्या परम पवित्र चरित्राविषयीं व बोधामृताविषयीं आह्मीं आर्यांचे वंशज ह्मणविणाऱ्या

जनांनीं आजवर उदासीन रहावें हें मोठेंच चमत्कारिक आहे. हें मनांत आणून आह्मीं ह्या महापुरुषाचें यथोपलब्ध चरित्र, त्याच्या बोधाचें सार आणि त्याच्या धर्मप्रसाराचा थोडासा इतिहास इतकीं प्रकरणें पुढील पृष्ठांत क्रमाक्रमानें लिहिलीं आहेत. त्यांचें अवलोकन आमचे आर्यबांधव अवश्य करितील अशी उमेद आहे.

आतां कित्येक वेदधर्माभिमानी पुरुषांचें असें ह्मणणें पडेल कीं, ज्यानें सनातन वेदधर्माशीं विरोध करून आत्मा व परमात्मा यांविषयींच्या कल्पना विवेकशुद्ध नाहींत असें प्रतिपादन केलें, त्या नास्तिकशिरोमणीचें चरित्र व धर्ममतें यांविषयीं जिज्ञासा उत्पन्न होण्यांत काय अर्थ आहे? या शंकेचें समाधान अर्थात् असें आहे कीं, त्याचे बहुतेक तत्त्वविचार व नीतिविचार तत्कालीन आर्यविचारपद्धतीस अनुसरून होते. एवढेंच नव्हे तर तो स्वतः असें ह्मणे कीं, आपण काढलेला मोक्षसिद्धीचा मार्ग पुरातन असून चालू असलेला धर्ममार्ग भ्रममूलक आहे. यावरून पाहतां त्याच्या मतांचें ज्ञान प्राप्त झाल्यानें अडीच हजार वर्षांपूर्वीं आपल्या पूर्वजांच्या मनांत कोणते धर्मविचार व तत्त्वविचार घोळत होते त्याची माहिती आह्मांस अंशतः होईल. दुसरें असें कीं, बुद्धकृत धर्मपरिवर्तन या भरतभूमींत सुमारें एक सहस्र वर्षे कायम राहून, पुढें तें हळू हळू निर्मूळ होऊन शेवटीं केवळ नामशेष झालें; आणि सांप्रत तर त्या धर्माचे अनुयायी नेपाळ व काश्मीर खेरीजकरून हिंदुस्थानाच्या इतर भागांत फार तर दोन अडीच लाख असतील. तेव्हां जो धर्म अशोकासारख्या दिग्विजयी चक्रवर्ती राजाचा हस्तालंब मिळून हिंदुस्थानांत एका काळीं सर्वत्र पसरला होता, त्याचें बहुतेक निर्मूलन युद्धादिमूलक रक्तपातादि घोर प्रसंग घडून न येतां व्हावें हें मोठेंच विलक्षण आहे. यास्तव बुद्धधर्माच्या प्रसाराचा व पराभवाचा वृत्तांत वेदधर्माभिमानी जनांनीं अवश्य जाणून घ्यावा असा आहे.

भाग दुसरा.

पूर्ववय.

विहाय राज्यं विषयेष्वनास्थस्तीव्रैः प्रयत्नैरधिगम्य तत्त्वं ॥
जगत्ययं मोहतमो निहंतुं ज्वलिष्यति ज्ञानमयो हि सूर्यः ॥ १ ॥*

अश्वघोषकृत बुद्धचरित.

गौतमबुद्धाचें जन्म इसवी सनापूर्वी ५५७[1] व्या वर्षी **कपिलवस्तु** नामक एका प्राचीन नगरामध्यें झालें. याच्या पित्याचें नांव **शुद्धोदन**

---

* राज्याचा त्याग करून, विषयभोगांची अनास्था करून व तीव्र प्रयत्नांच्या योगानें तत्त्व जाणून जगांतील मोहमूलक अज्ञानतमाचा नाश करण्यासाठीं हा ज्ञानमय सूर्य प्रकाशित होईल.

१ हा सन आम्ही **सेक्रेड्बुक्स् आव् दि ईस्ट** नामक ग्रंथमालिकेंत प्रसिद्ध झालेल्या **धम्मपदा**च्या भाषांतरास जोडलेल्या उपोद्घातावरून घेतला आहे. परंतु याविषयीं विद्वान् शोधकांचा अद्यापि वाद आहे.

२ हें नगर **रोहिणी**नदीच्या तीरीं, **काशी**क्षेत्राच्या ईशान्येस सुमारें शंभर मैलांवर होतें. सांप्रत या नगराच्या ठिकाणीं एक लहानसें खेडें आहे. हें **बुद्धा**चें जन्मस्थान इसवी सन ६३२ च्या सुमारास **ह्युएन सँग** नामक एका **बुद्धधर्मा**नुयायी **चिनी** प्रवाशानें पाहून आपल्या प्रवासवृत्तांत त्याचें असें वर्णन केलें आहे कीं, या प्राचीन नगरीच्या खाणाखुणा आद्यापि पुष्कळ आहेत. राजाच्या मंदिराच्या व उद्यानाच्या भिंती पडलेल्या अद्यापि दिसत असून त्यांचा घेर तीन मैलांचा आहे. मोडून तुटून पडलेल्या कांहीं भागांमध्ये **बुद्धा**च्या मातेचें निद्रागृह आणि **बुद्धा**ची विद्याभ्यासाची जागा हीं ठिकाणें आपणास लोकांनीं दाखविलीं, असें तो प्रवासी म्हणतो. या **कपिलवस्तु**नगराविषयीं अशी दंतकथा आहे कीं, तें **कपिल**नामक एका महंताच्या स्मरणार्थ वसविलें होतें. हा **कपिल** प्रसिद्ध सांख्यदर्शनाचा प्रवर्तक होता, असा कित्येकांचा तर्क आहे. या दंतकथेस **अश्वघोष**कृत बुद्धचरितांतील पुढील वचनाचा आधार आहे. **उदग्रधिष्ण्यं गगनेऽवगाढं पुरं महर्षेः कपिलस्य वस्तु** ।

व मातेचें नांव **मायादेवी** असें होतें. **शुद्धोदन** हा त्या काळच्या **शाक्य**नामक क्षत्रिय वंशाचा प्रमुख असून **कपिलवस्तु** हें त्याच्या राजधानीचें नांव होतें. हा **शाक्यवंश** **कोसल**नामक एका मोठ्या प्राचीन क्षत्रिय वंशाची उपशाखा असून **शुद्धोदनादि** राजे आपणास **इक्ष्वाकु**राजाचे वंशज ह्मणवीत. यावरून पाहतां ज्या **सूर्यवंशांत** प्रख्यात **रामचंद्र** निर्माण झाला होता, त्याच वंशाच्या एका शाखेंत **बुद्ध** जन्मास आला होता असें ह्मणावें लागतें.

शाक्यवंशानें वसविलेला प्रांत[1] **कोसलदेशांत**[2] **राप्ति**[3] नदीच्या उत्तरभागीं असून **नेपाळदेशांतून** गेलेल्या **हिमालय** पर्वताच्या पायथ्यापर्यंत पसरला आहे. या प्रांताच्या पूर्वेस **रोहिणी**[4] नामेंकरून एक नदी आहे. या नदीच्या पलीकडे **शाक्यांचा** ताबा नव्हता. हा **शाक्यांचा** प्रांत बराच सपाट असून चांगला सुपीक आहे. **हिमालयावरून** वाहत येणाऱ्या लहान लहान नाल्यांचें पाणी येथें जमा होऊन बरेंच मुरत आल्यामुळें येथील जमीन भातशेतीस फारच नामी आहे. आतांप्रमाणेंच **शाक्यांच्या** वेळींही या प्रांतांत भाताचें उत्पन्न उत्तम प्रकारचें होत असे. **शाक्यवंशांतले** मोठमोठे सरदार आपआपल्या

---

१ याच्या पूर्वजांची मुळींच कांहीं हकीकत सांपडत नाहीं. इतकें मात्र कळतें कीं, याच्या आज्याचें नांव **जयसेन** असें असून याच्या पित्याचें नांव **सिंहहनु** असें होतें.

२ या **शाक्यांच्या** प्रांताचा समावेश हल्लीं **गोरखपूर**परगण्यांतील **विनायकपूर** व **बन्सी** आणि **हवेली**परगण्याचा पश्चिमेकडील अर्धा भाग एवढ्यामध्यें झाला आहे.

३ याला सांप्रत **अयोध्या**प्रांत ह्मणतात.

४ ही नदी **अयोध्या**प्रांतांत ईशान्यदिशेकडून वाहत जाऊन **गंगा**नदीस मिळाली आहे. ही नदी **बुद्धधर्मग्रंथांतून** **अचिरवती** या नांवानें प्रसिद्ध आहे.

५ ही नदी **गोरखपुरा**जवळ **राप्तीस** मिळते. हें संगमाचें ठिकाण **काशी** क्षेत्राच्या उत्तरेस सुमारें शंभर मैलांवर आहे.

जमिनी स्वतः नांगरीत पेरीत असत. खुद्द **शुद्धोदन**राजाचेंही खासगीचें वतन असून त्यांत तो आपल्या देखरेखीखालीं भाताची लागवड करीत असे, असें दिसतें. त्याच्या नांवावरूनही हा तर्क संभवतो. **शाक्यांच्या** या प्रांतांत आंब्याचीं व चिंचेचीं पुष्कळ झाडें असून जिकडे तिकडे झुळझुळ वहाणारे नाले पुष्कळ आहेत. यामुळें तो प्रांत फारच रमणीय झाला आहे. त्याशिवाय **हिमालयाची नेपाळी** ओळ एकसारखी उंचचउंच लागून राहिल्यामुळें तर तेथला देखावा फारच भव्य दिसतो.

हें **शुद्धोदनाचें** राज्य अगदीं लहान होतें; तरी तो कोणाचा ही मांडलिक नसे. त्याच्या राज्याच्या आसपास **कोसल** व **मगध** हीं दोन मोठीं बलाढ्य राष्ट्रें होतीं. तरी त्यांचा या लहानशा राज्यावर कोणत्याही प्रकारचा शह नसे. **शाक्यवंशांतील** राजे मोठे बाणेदार व अभिमानी असत. त्यांला इतर जवळपासच्या राजांशीं लढण्याचें जरी सामर्थ्य नसे, तरी त्यांना स्वातंत्र्यप्रीति अतोनात असे. तो काळ सततसंगरावस्थेचा असल्याकारणानें त्यांच्या राज्यावर लुटारू लोकांच्या टोळ्या वारंवार हल्ले करीत. त्या टोळ्यांशीं लढून आपलें स्वत्व कायम राखण्यापुरतें सामर्थ्य, शौर्य व ऐक्य हीं त्यांच्यामध्यें असत. आतां **कोसल** व **मगध** यांपैकीं कोणा तरी एका राष्ट्रानें त्यांस पादाक्रांत न करण्याचें कारण एवढेंच होतें कीं, हीं दोन्ही बलाढ्य राष्ट्रें एकमेकांचीं प्रतिस्पर्धी असल्यामुळें **शाक्यांशीं** कुरापत काढून लढण्याचें धैर्य कोणासही होत नसे. कारण एकानें त्यांच्याशीं समरप्रसंग केला असतां, दुसरें त्यांच्या साहाय्यास येऊन त्या कुरापत

१ शुद्ध+ओदन (भात); या राजाच्या दुसऱ्या चार भावांचींही नांवें 'ओदन' या पदास दुसरीं विशेषणें लावून बनविलीं होतीं. तीं नांवें हीं होतः **शुक्लोदन, अमृतोदन, धौतोदन,** आणि **अगणितोदन**.

काढणाऱ्या राष्ट्राचा पराभव होण्याचा दृढ संभव असे. परंतु पुढें बुद्धाच्या पश्चात् कोसलदेशाच्या राजानें शाक्यांवर आपला ताबा बसवून शुद्धोदनाचें राजघराणें बुडविलें, असा इतिहास आहे.

शुद्धोदनराजा मोठा संपन्न असून त्याच्यावर त्याच्या सरदारांची व प्रजेची फारच प्रीति असे. तो मोठा शूर व न्यायी असून आपल्या प्रजेचें पुत्रवत् पालन करीत असे. रोहिणी नदीच्या दुसऱ्या तीरीं कोलियननांवाच्या एका क्षत्रिय वंशानें वसाहत केली होती. ह्या वंशाचा व शाक्यांचा मूळपुरुष एकच होता. या कोलियनांशीं शाक्यांचे रोहिणीनदीच्या पाण्यासंबंधानें नेहमीं कलह होत असत. तरी पुढें त्यांच्यामध्यें साम होऊन ते एकमेकांशीं स्नेहभावानें वागत असत. या कोलियनांच्या राजानें[1] शाक्यांच्या शुद्धोदनराजास आपल्या दोन मुली दिल्या होत्या. एकीचें नांव मायादेवी आणि दुसरीचें नांव महाप्रजापती. या दोघींच्याही पोटीं संतान नसल्यामुळें राजा नेहेमीं फार कष्टी असे. पुत्रमुख पाहिल्यावांचून मृत्यु आल्यास आपल्या मागें आपले श्राद्धादि विधि करण्यास व आपल्या कुळाचें नांव चालविण्यास कोणी नसल्यामुळें आपणास व आपल्या पूर्वजांस नरकवास घडतो, अशी समजूत हल्लींप्रमाणें त्या काळींही लोकांची असे. त्यामुळें शुद्धोदनराजाचें चित्त मुळींच स्वस्थ नसे. शेवटीं मायादेवी आपल्या वयाच्या पंचेचाळिसाव्या वर्षी गर्भवती झाली. तेव्हां त्याला मोठा आनंद झाला. स्त्री प्रथम गरोदर झाली असतां तिला तिच्या माहेरीं प्रसूत होण्याकरितां पाठविण्याचा परिपाठ असे. त्याप्रमाणें मायादेवी आपल्या माहेरीं जावयासाठीं मोठ्या परिवारानिशीं निघाली. परंतु ती वाटेंत लुंबिनीनामक एका अतिरमणीय राईमध्यें झाल

१ या राजाचें नांव अंजन असें असून त्याच्या पित्याचें नांव देवदाह असें होतें. हा कोलिनामक प्रांताचा राजा होता.

वृक्षाखालीं प्रसूत झाली. ही स्वभार्येच्या प्रसूतीची वार्ता राजास कळतांच तो तेथें आला, आणि पाहतो तों आपणास एक पुत्ररत्न प्राप्त झालें आहे, असें त्यास आढळून आलें. तेव्हां त्याचा आनंद काय विचारतां ? त्या काळच्या राजेलोकांच्या पद्धतीस अनुसरून पुत्रोत्सवप्रीत्यर्थ जेवढें कांहीं करावयाचें तेवढें सारें त्यानें मोठ्या उत्साहानें व प्रेमानें केलें. **शुद्धोदना**च्या इतर बांधवांस व प्रजाजनांसही त्याबद्दल मोठा हर्ष होऊन त्यांनीं आपआपल्यापरी उत्सव करून आनंदप्रदर्शन केलें. पुत्राचे जातकर्मादि यथोचित विधि होऊन त्याचें नांव **सिद्धार्थ** असें ठेविलें. हाच आमच्या चरित्राचा नायक होय.

असें सांगतात कीं, **गौतमबुद्धा**ची माता तो जन्मल्यावर सातवे दिवशीं मरण पावली. ही माउली परम रूपवती असून त्या काळच्या कुलीन स्त्रियांत आढळणाऱ्या एकंदर सद्गुणांनीं मंडित होती. आपणास सुपुत्र होऊन आपल्या कुळाची उन्नति करण्याचें सामर्थ्य त्याच्या अंगीं यावें म्हणून तिनें गर्भवती असतां नाना व्रतें केल्यामुळें तिची प्रकृति बरीच क्षीण झाली होती. त्या कारणानें तिला प्रसूतीनंतर लवकरच मृत्यु आला असें म्हणतात. ती मरण पावल्यावर तिची बहीण **महाप्रजापती** हिनें **गौतमा**चें संगोपन केवळ स्वपुत्राप्रमाणें केलें.

गौतमबुद्धाच्या बाळपणचें वृत्त फारसें आढळत नाहीं. त्याला त्या वेळीं उपलब्ध असलेल्या विद्या शिकविण्याकरितां गुरु ठेविले होते. त्यांचा असा अनुभव होता कीं, तो अतिशयित तैलबुद्धि असल्याकारणानें त्याला कोणतीही गोष्ट दोन वेळां सांगावी लागत नसे. त्या काळच्या राजपुत्रांस ज्या विद्या व कला शिकविण्याचा परिपाठ असे, त्या साऱ्या तो अल्प वयांतच शिकून तयार झाला. असें सांगतात कीं, तो आपल्या बाळपणच्या संवगड्यांत मिसळून कधींही फारसा खेळत नसे. त्याला त्यांचे बालिश खेळ मुळींच आवडत नसत.

तो सर्वदा आसपासच्या वस्तु व व्यापार यांचें अवलोकन सूक्ष्मपणें करून त्यांवर विचार करण्यांत गुंग झालेला असे. तो एकटाच कोठें तरी फिरत असे, आणि पाहिलेल्या व ऐकलेल्या गोष्टींचें मनन करीत असे. एके समयीं तो आपल्या सोबत्यांसहवर्तमान एक शेत पाहण्यासाठीं नगरापासून अंमळ दूर गेला. त्या वेळीं त्याच्या नजरेस ज्या गोष्टी पडल्या त्यांमुळें त्याच्या चित्तास परम उद्विग्नता प्राप्त झाली. प्रथमतः त्यानें त्या शेतांत दिवसभर खपणाऱ्या शेतकऱ्यांची स्थिति पाहिली, आणि तिची आपल्या स्थितीशीं तुलना करून पाहतां त्याच्या लक्षांत असें आलें कीं, या गरीब दीन जनांनीं शीत, उष्ण, पाऊस यांची परवा न करितां अहर्निश जिवापाड श्रम करावे, आणि राजांनीं व सरदारांनीं स्वस्थ घरीं बसून या कंगाल लोकांकडून करानिमित्त घेतलेल्या धनावर यथेष्ट चैन करावी हें कांहीं नीट नव्हे. हा निवळ अन्याय आहे. तसेंच त्या मुक्या जनावरांनीं शेतकऱ्यांच्या असुडांचे तडाके बसतील या भीतीनें अंगांत तकवा नसतांही नांगर ओढ ओढ ओढावे, आणि त्यांच्या मानेला मोठमोठ्या जखमा पडल्या तरी त्याबद्दल कोणांस कांहींच वाटूं नये. हा केवढा निर्दयपणा! पुढें आणखी इकडे तिकडे हिंडून वनोपवनाची शोभा पहात असतां, व पशुपक्ष्यादिकांचे निरनिराळे व्यापार अवलोकन करीत असतां त्याच्या दृष्टीस जरी वरवरून मोठी मनोरम वनश्री पडली, तरी अंमळ खोल विचार करून जेव्हां त्यानें आपल्या मनांत त्या वनांतील प्राण्यांची वास्तविक स्थिति आणिली, तेव्हां त्याला असें भासलें कीं, ते प्राणी सकृद्दर्शनीं दिसतात तेवढे सुखी नाहींत; त्यांला विपत्ति व संकटें यांचा सदा अनुभव घडत असतो. उदाहरणार्थ त्याच्या दृष्टीस असें पडलें कीं, पाली मुंग्या खाऊन उपजीवन करितात; या पाली सर्पांच्या भक्ष्यस्थानीं पडतात;

आणि गरुड तर या दोहों जातींचे प्राणी खाऊन निर्वाह करीत असतात. त्याचप्रमाणें बुलबुलपक्षी पतंगांवर झेंप घालण्यास सर्वदा टपलेले असतात; आणि या बुलबुलपक्ष्यांच्या पाठीस बहिरीससाणा लागलेला असतो. याप्रमाणें चोहोंकडे ' जीवोजीवस्य जीवनं ' अशी स्थिति त्याच्या अवलोकनांत आली. आपलें उदर भरण्यासाठीं एक दुसऱ्याचा प्राणघात करितो; आणि त्याचाही तिसराच कोणीतरी जीव घेतो. ही केवढी विपत्ति? अशी विपत्ति चोहोंकडे नजरेस पडत असतां कोण विचारी पुरुष दुसऱ्यांस पीडा होऊन प्राप्त झालेल्या ऐषआरामांचा उपभोग घेईल? हे त्याच्या मनांत आलेले विचार त्यानें आपल्या सोबत्यांस बोलून दाखविले. परंतु त्यांच्या लक्षांत त्यांतलें कांहींच न आल्यामुळें त्यांच्याशीं आणखी न बोलतां त्यांला सोडून जवळच्या निबीड अरण्यांत तो शिरला. तेथें तो कित्येक तासपर्यंत विचार करीत फिरत होता. त्याच्याबरोबर आलेल्या मंडळीला तो कोठें गेला व त्याचें काय झालें तें कांहींच कळेना. शेवटीं त्याच्या पित्यास हें वर्तमान कळून तो त्या ठिकाणीं आला, आणि आपल्या सेवकजनांसहित त्या रानांत त्याचा शोध करूं लागला. शेवटीं त्यांना तो एका जंबुवृक्षाखालीं शांतपणें विचार करीत बसलेला आढळला.

परदुःख पाहून कळवळून जाण्याचा हा गौतमबुद्धाच्या ठायींचा अप्रतिम स्वभाव लहान वयांतच दृष्टोत्पत्तीस आल्याचें दुसरें एक उदाहरण येणेंप्रमाणें आहे. एके प्रसंगीं तो बागेंत बसला असतां त्याच्यावरती अंतरालांतून उडत जाणाऱ्या एका हंसास त्याचा चुलतभाऊ देवदत्त यानें बाण मारला. त्यासरशीं तो पक्षी त्याच्यापुढें मृतवत् होऊन पडला. तो पक्षी रक्तानें भरलेला असून तो धडपडत आहे असें पाहून तो तत्काळ उठला, आणि त्या पक्ष्याकडे जाऊन त्याला वर उचलून

त्याची अशी अवस्था कशामुळें झाली तें तो पाहूं लागला. तेव्हां त्याला असें दिसून आलें कीं, त्या पक्ष्याला कोणाचा बाण लागून मोठी जखम झाली आहे. मग त्या बिचाऱ्या प्राण्याला मोठ्या ममतेनें एका हातांत धरून दुसऱ्या हातानें त्याच्या अंगांत शिरलेला तो बाण त्यानें काढला, आणि त्याच्या जखमेंत कांहीं औषध भरून त्याला हिरव्यागार पानांमध्यें लपेटून ठेवलें. त्या पक्ष्यास हे असे उपचार करीत असतां त्याच्या हातास त्या बाणाचें टोंक बोंचलें. त्यासरशीं त्याला पुष्कळ वेदना झाली. त्यावरून त्यानें ताडलें कीं, त्या पक्ष्याला आपल्यापेक्षां पुष्कळपट अधिक दुःख होत असावें. असें मनांत येऊन तो अतिशयित हळहळला; आणि त्या पक्ष्याच्या दुःखाचा परिहार करण्यासाठीं तो विशेष झटून प्रयत्न करूं लागला. इतक्यांत कोणी त्याच्या जवळ येऊन ह्मटलें कीं, 'आमच्या छोटेमहाराजांनीं या पक्ष्याला बाण मारून खालीं पाडलें आहे. तरी आपण त्याला माझ्या स्वाधीन करावें.' त्यावर सिद्धार्थ ह्मणाला: 'नाहीं मी तो तुझ्या स्वाधीन करीत नाहीं. माझ्या बंधूच्या बाणानें हा पक्षी मेला असता तर तो त्याच्याकडे पाठवून देणें ठीक होतें. परंतु तो अद्यापि जिवंत आहे. त्यानें या बिचाऱ्या पक्ष्याचा पंख आपल्या बाणानें जायबंदी करून त्याची गतिच तेवढी कुंठित केली आहे. एरवीं त्याच्या जीवास मुळींच धक्का लागलेला नाहीं.' ह्या त्याच्या उत्तरावर देवदत्तानें असें प्रत्युत्तर केलें कीं, 'वनपक्ष्यास जो तीर मारून खालीं पाडतो, त्याची त्या पक्ष्यावर सत्ता असते. मग तो त्याच्या बाणानें मेलेला असो किंवा नसो. नभोमंडलांत भ्रमण करणाऱ्या वनपक्ष्यांवर कोणाही मनुष्याची मुळींच सत्ता नाहीं. अशा एका पक्ष्यास मी खालीं पाडलें आहे. यास्तव तो माझा आहे. तो तूं माझ्या स्वाधीन अवश्य करावा.' तेव्हां बुद्धानें त्या पक्ष्याची मान

आपल्या कोमल गालावर ठेवून मोठ्या गंभीरतेनें ह्मटलें, 'नाहीं; असें मी कदापि करणार नाहीं.' हा पक्षी माझा आहे. यावर मी दया करून याचा जीव वांचविला आहे. याला मी पुनः मृत्युमुखीं लोटणार नाहीं. देवदत्ताला जर वाटत असेल कीं, हा मी त्याचा अन्याय करीत आहें, तर त्यानें या गोष्टीचा निर्णय शहाण्या लोकां-कडे जाऊन करावा.' देवदत्ताला ही सूचना पसंत वाटून त्यानें दरबारच्या शहाण्या लोकांपुढें हा प्रश्न ठेविला. तेव्हां तेथें त्याची वाटाघाट झाली. परंतु कोणत्याच गोष्टीचा पक्का निर्णय होईना. शेवटीं एक पंडित उठून ह्मणाला कीं, 'जीव ह्मणून कांहीं तरी आहे असें जर आपण मानीत असाल, तर जो कोणी एकादा जीव वांचवितो त्याची त्या जीवावर जितकी सत्ता असते तितकी त्याचा नाश करणाऱ्या मनुष्याची त्यावर नसावी. कारण हिंसा करणारा जिवाची हानि करितो, आणि रक्षण करणारा त्याचें परिपालन क-रितो. यास्तव या पक्ष्याचा ज्यानें जीव वांचविला त्यासच हा पक्षी मिळणें रास्त होय. हा निर्णय सर्वांस योग्य वाटला, आणि देव-दत्ताला आपला हेका सोडावा लागला.

याप्रमाणें बुद्धाच्या ठायींची मननशीलता व मनाची कोमलता अ-ल्पवयांतच दृग्गोचर होऊं लागली. त्या काळच्या क्षत्रिय वंशांतील तरुण जनांची आयुष्यक्रमणाची रीति ह्मटली ह्मणजे अशी असे कीं, सर्व प्रकारचे आहारविहार यथेष्ट करावे; वनोपवनांत अश्वारूढ होऊन भ्रमण करावें, मृगया करावी, युद्धादि ज्या कला ते शिकत त्यांची उपस्थिति राहण्याकरितां त्यांचा अभ्यास सतत करावा. यामुळें त्यांच्या अंगांत जोम, हुशारी व धमक कायम राहून युद्धप्रसंग प्राप्त झाला, असतां त्यांच्या हातून मर्दुमकीचीं कृत्यें होणें शक्य असे. या सर्व-साधारण क्रमाविरुद्ध बुद्धाचें वर्तन पाहून लोकांस मोठें नवल वाटे.

असें सांगतात कीं, राजाला ही आपल्या पुत्राची शांतवृत्ति व सुखोपभोगाविषयींची अप्रीति पाहून वाईट वाटे. त्यानें इतर तरुण जनांप्रमाणें आपलें वर्तन ठेवावें, व त्याचें संसारांत मन रमावें ह्मणून त्याला कोणत्याही गोष्टीचें उणें पडूं न देण्याविषयीं तो फारच सावधगिरी ठेवीत असे. त्यानें त्याला निरनिराळ्या ऋतूंत रहाण्यासाठीं तीन मंदिरें बांधून त्यांची अंतर्बाह्य रचना अशी मनोरम केली होती कीं, त्याच्या चित्तास त्यांत राहिल्यानें सर्वदा करमणूक होऊन त्यास ऐहिक सुखविषयांची गोडी लागावी. त्याचप्रमाणें परदुःख पाहून त्याचें चित्त परम उद्वेग पावतें, आणि त्यास इहलोकच्या सुखानुभवाचा वीट येतो, असें राजाच्या लक्षांत येऊन तो दुःख व विपत्ती त्याच्या दृष्टीस मुळींच न पडूं देण्याविषयीं खबरदारी घेत असे. आपल्या पुत्राचें औदासीन्य नाहींसें होऊन संसारसुखलालसा त्याच्या ठायीं निर्माण व्हावी ह्मणून तो या प्रकारें नाना योजना व उपाय करीत असे. तरी त्याचे ते सर्व प्रयत्न विफल झाले. बुद्धाची उदासवृत्ति उत्तरोत्तर दृढावत जाऊन संसाराविषयींचें अप्रेम त्याच्याठायीं क्रमाक्रमानें वृद्धिंगतच होत गेलें.

ही त्याची वृत्ति पाहून राजाला मुळींच चैन पडेनासें झालें. आपल्या पुत्राचें लक्ष संसाराकडे लागून ऐहिक गोष्टींत त्याचें मन रमल्यावांचून त्याच्या हातून आपल्या मागें आपल्या संस्थानाची व्यवस्था नीट रहाणें नाहीं, असें त्याला वाटत असे. त्याचप्रमाणें त्या काळीं संसारास त्रासून अगदीं विरक्त बनून तापसवृत्ति धारण करणाऱ्या लोकांचा जिकडे तिकडे मोठा समुदाय दृष्टीस पडे. त्यामुळें त्याला असें भय वाटे कीं, आपला पुत्रही संन्यासवृत्ति धारण करून वनांत निघून जाईल. अशा विवंचनेंत राजा रात्रंदिवस असलेला पाहून त्याच्या मंत्रिमंडळानें त्याला असें सुचविलें कीं, त्याचा एकाद्या लाव-

ण्यसंपन्न स्त्रीशीं विवाहसंबंध जुळवून दिल्यानें त्याच्या वृत्तींत फेर पडून तो ऐहिक सुखानुभवास लुब्ध होईल, आणि मग राजाच्या चिंतेस कारण उरणार नाहीं. ही त्याची युक्ति शुद्धोदनराजास पसंत वाटली.

या विवाहासंबंधानें अशी एक गोष्ट सांगतात कीं, सिद्धार्थानें आपणास आवडेल त्या मुलीशीं विवाह करावा म्हणून त्याच्या दृष्टीस निरानिराळ्या सरदारांच्या कन्या पडतील अशी व्यवस्था शुद्धोदनराजानें केली. ती अशी कीं, कांहीं उत्सवाचें मिष करून आपल्या सरदारांच्या रूपवती कन्या राजवाड्यामध्यें बोलावून आणल्या; आणि त्या मुलींला कित्येक प्रकारचे खेळ खेळावयास सांगितल्यावर त्यांला बक्षिसें देण्याचें ठरविलें; तीं बक्षिसें सिद्धार्थराजपुत्रानें आपल्या हातानें त्यांस द्यावीं अशी योजना केली. पित्राज्ञेप्रमाणें सिद्धार्थ मुलींस बक्षिसें द्यावयास बसला तेव्हां प्रत्येक मुलगी त्याच्याकडे येऊन आपआपलें बक्षिस घेऊन जाऊं लागली. याप्रमाणें बक्षिसें देण्याचा क्रम चालला असतां सिद्धार्थाचें लक्ष कोणत्या मुलीकडे विशेष प्रकारें जातें तें पाहण्यासाठीं राजानें कित्येक धूर्त व हुशार सेवक जवळ उभे करून ठेविले होते. त्यांनीं राजास असें सांगितलें कीं, 'सुप्रबुद्धाच्या कन्येकडे राजपुत्रानें पाहिलें तेव्हां त्याच्या चर्येंत फरक झाला, व तो तिच्याकडे टेहळून पाहूं लागला. इतर कोणत्याही मुलीकडे त्याचें इतकें लक्ष गेलें नाहीं; आणि आह्मांलाही वाटतें कीं, ती राजवाड्यांत जमलेल्या एकंदर मुलींहून रूपवती व गुणी आहे. तिच्याशीं राजपुत्राचा विवाह करून द्यावा हें ठीक दिसतें.'

याप्रमाणें सेवकजनांनीं सांगितलें तेव्हां राजास मोठा हर्ष झाला; आणि त्यानें लागलींच कोलीचा संस्थानिक सुप्रबुद्ध याजपाशीं त्याच्या मुलीविषयीं मागणी घातली. त्या संस्थानिकानें राजास येणें-

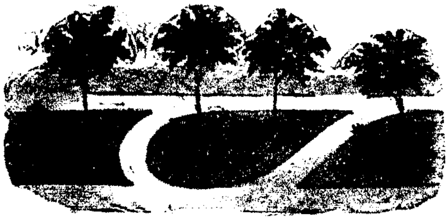
प्रमाणें उलट निरोप पाठविला: 'आपल्या क्षत्रियकुलांतला परिपाठ असा आहे कीं, आपली मुलगी ज्यास द्यावयाची त्याच्या अंगांत इतर सर्व तरुण क्षत्रिय वीरांहून अधिक बल व युद्धकौशल्य आहे अशी आधीं खातरी करून घ्यावी. पण आपल्या पुत्राचा जो लौकिक आम्ही ऐकतों, त्यावरून असें कळतें कीं, त्याच्या अंगांत हे कसोटीस लावावयाचे गुण मुळींच वृद्धि पावलेले नाहींत. कारण तो सदोदित आपल्या महालांत आपल्याशींच गुंगत बसलेला असतो. त्याला मर्दुमकीचे खेळ व व्यायाम मुळींच आवडत नाहींत. अशा स्थितीमध्यें माझ्या मुलीच्या स्वयंवराची योजना करून तिला वरूं इच्छिणाऱ्या तरुण क्षत्रियांस बोलाविलें असतां, त्या सर्वांवर सरशी करून माझ्या कन्येस वरण्याचें सामर्थ्य सिद्धार्थाच्या अंगीं असेल असें आह्मांस वाटत नाहीं यास्तव आपण या आपल्या मागणीविषयीं आग्रह धरूं नये हें आह्मांला योग्य दिसतें.' हा सुप्रबुद्धाचा निरोप ऐकून राजा मोठ्या विचारांत पडला. त्याला पुढें काय करावें तें सुचेना. ही अशी स्वपित्यास चिंता प्राप्त झाली आहे असें सिद्धार्थाच्या कानीं आलें तेव्हां त्यानें त्यास सांगून पाठविलें कीं, सुप्रबुद्धाच्या इच्छेप्रमाणें सर्व कांहीं व्यवस्था राजानें बेलाशक करावी; आणि माझ्या अंगीं युद्धकौशल्यादि गुण कितपत आहेत त्याची कसोटी खुशाल पाहावी. याप्रमाणें राजपुत्राकडून आश्वासन मिळाल्यावर शुद्धोदनराजा सुप्रबुद्धाच्या ह्मणण्यास कबूल होऊन त्यानें चोहोंकडे अशी दवंडी पिटविली कीं, सिद्धार्थराजपुत्राच्या मनांतून सुप्रबुद्धाच्या मुलीशीं विवाह करण्याचें आहे, तरी त्या मुलीस वरूं इच्छिणाऱ्या एकंदर तरुण क्षत्रियांनीं आजपासून सात दिवसांनीं ठरलेल्या ठिकाणीं यावें, आणि आपल्या अंगचे युद्धकलादिगुण दाखवावे. असें त्यांनीं केल्यानंतर ज्याची इतर सर्वांवर

सरशी होईल त्यास ती मुलगी वरील. मग मोठा रमणा करून अस-लेल्या सर्व तरुणांनीं आपआपल्या अंगच्या कौशल्याची व बलाची अगदीं शिकस्त केली. परंतु त्या सर्वांहून सिद्धार्थ वरचढ ठरून त्यानें त्या मुलीशीं विवाह करावा असें ठरलें.

हें असें सिद्धार्थाचें अलौकिक युद्धकलानिपुणत्व व बलाढ्यत्व पा-हून शुद्धोदनराजाचे सरदार व इतर प्रजाजन यांस मोठें समाधान वाटलें. यापूर्वी ते राजापाशीं नेहमीं अशी कुरकुर करीत कीं, क्षत्रिय धर्मास आवश्यक असें युद्धादिकलांतलें नैपुण्य सिद्धार्थाच्या ठायीं अगदीं कमी आहे. तो कोणतेही जवामर्दीचे खेळ खेळत नसतो, किंवा मृग-यादि व्यायाम करीत नसतो. यामुळें त्याच्या अंगीं युद्धोपयोगी गुण मुळींच वृद्धि पावलेले नाहींत. असा राजा जर आह्मांस आपल्या पश्चात् प्राप्त झाला, तर आह्मीं काय करावें? हें त्यांचें गाऱ्हाणें ऐकून राजा नेहमीं चिंतातुर असे. परंतु त्याला व त्याच्या प्रजेला हें ठाऊक नव्हतें कीं, बुद्धासारख्या अलौकिक पुरुषास एकदां शिकलेल्या विद्येची किंवा कलेची उपस्थिति राखण्यास अभ्याससातत्यादि कृत्रिम उपायांची फारशी आवश्यकता नसते. येथें कित्येक चारित्रकारांचें असें ह्मणणें आहे कीं, राजापाशीं लोक येऊन याप्रमाणें कुरकुर करूं लागले तेव्हां सिद्धार्थानें आपल्या अंगचें बल व युद्धकलाप्रवीणत्व दाखविण्यासाठीं सर्व तरुण योद्ध्यांला जमा करण्यास आपल्या पित्याला सांगितलें; आणि याप्रमाणें तरुण योद्धे जमल्यावर त्या सर्वांहून आपण श्रेष्ठ आहों असें त्यानें लोकांच्या प्रत्ययास आणून दिलें. त्यांच्या मतें स्वयंवरच्या वेळीं बुद्धाच्या अंगचे युद्धोपयोगी गुण कसोटीस न लागतां ते वर सांगितल्यासारखा प्रसंग घडून येऊन लागले. आह्मांला या कल्पनेपेक्षां स्वयंवराचीच कल्पना विशेष ग्राह्य व स्वाभाविक वाटते. कारण क्षत्रियांच्या अशा विवाहपद्धतीचीं उदाहरणें पुराणांतरीं पुष्कळ

वर्णिली आहे; आणि पुरातन आर्यांच्या निरनिराळ्या शाखांतील क्षत्रियजातींत अशीच विवाहपद्धति रूढ असल्याची साक्ष इतिहास भरपूर देत आहे.

येथें बुद्धाच्या पूर्ववयाची हकीकत संपते. येथून पुढें तो सुमारें एकुणतीस वर्षांचा होईपर्यंत त्याच्या विषयीं कांहींएक माहिती मिळत नाहीं. त्याचा विवाह झाल्यावर तो आपल्यासाठीं मुद्दाम बांधलेल्या मंदिरांत राहून संसारसुखाचा अनुभव घेऊं लागला एवढाच त्याच्याविषयीं त्याच्या चरित्रकारांचा उल्लेख आहे.

भाग तिसरा.

संसारत्याग.

अहं पुनर्भीरुरतीव विक्लवो जराविपद्व्याधिभयं विचिंतयन् ॥
लभे न शांतिं न धृतिं कुतो रतिं निशामयन् दीप्तमिवाग्निना जगत् ॥*

अश्वघोषकृत बुद्धचरित.

सिद्धार्थराजपुत्रास संसार सुखाचा वाटावा ह्मणून राजानें आपल्याकडून होण्यासारख्या सर्व गोष्टींची योजना केली होती, हें मागें सांगितलेंच आहे. त्याचा विवाह झाल्यावर राजानें त्याच्या करितां एक अतिरमणीय उपवन तयार करवून त्यांत एक सुंदर मंदिर बांधून दिलें. या स्थलाचें नांव विश्रामवन असें असून बुद्ध नेहमीं यांत रहात असे. आपल्या पुत्रास परदुःख पाहून उद्वेग प्राप्त होतो ह्मणून त्याच्या दृष्टीस आंधळे, पांगळे, ह्मातारे, रोगी, दरिद्री वगैरे लोक न पडावे अशी व्यवस्था त्यानें केली होती. राजपुत्रास कोठें बाहेर न जातां वाटतील ते विहार करितां यावे, व सर्व प्रकारची निसर्गशोभा पाहावयास मिळावी अशी योजना त्यानें विश्रामवनांत केली होती. यामुळें सिद्धार्थास त्या उपवनाबाहेर जाण्याचें फारसें प्रयोजन वाटत नसे. तरी आपल्या विहारस्थानाबाहेरील जनस्थिति कशी काय आहे तें पाहण्याची उत्कंठा त्यास वारंवार होऊन तो पित्राज्ञा घेऊन बाहेर फिरावयास जात असे. याप्रमाणें राजपुत्राची स्वारी नगरांतून चालली ह्मणजे त्याच्या दृष्टीस

---

* जरा, विपत्ति आणि व्याधि यांपासून उद्भवणारें भय माझ्या मनांत येऊन मी अगदीं भिऊन व घाबरून जातों. हें जगत् दुःखरूप अग्नीनें व्याप्त झालेलें पाहून मला शांति व धैर्य हीं प्राप्त होत नाहींत, तेथें मला सुख कोठून वाटावयाचें?

विपद्ग्रस्त जन न पडूं देण्याविषयीं राजाज्ञेनें व्यवस्था होत असे. तथापि कालेंकरून त्याच्या अवलोकनांत निरनिराळी जनस्थिति येऊन त्याची अशी खात्री झाली कीं, मनुष्य वरवरून कितीही सुखी दिसला तरी वास्तविक व शाश्वत सुख या जगांत कोणासही प्राप्त होणें नाहीं. त्याच्या मनांत नेहमीं असे विचार घोळूं लागले कीं, कित्येकांस कांहीं काळपर्यंत सुखानुभव घडतोसा दिसला तरी तो शाश्वत नसून त्यांत दुःखाचें मिश्रण नेहमीं असतेंच असतें; व हें दुःखमिश्रित सुखही सर्वांस लाभण्याची शक्यता वर्तमान स्थितीमध्यें मुळींच नाहीं. तेव्हां आपल्या आसपास आपले इतर बांधव विपत्तींत रखडतांना जो विचारी पुरुष पाहतो त्याला स्वतांला दैवयोगानें प्राप्त झालेल्या जलबुद्बुदवत् क्षणिक सुखाचा उपभोग घेणें कसें रुचेल? याप्रमाणें जनस्थितीचें व इतर सृष्टीचें सूक्ष्म अवलोकन केल्यामुळें संसार असार आहे असें त्याच्या मनामध्यें वेळोवेळां येऊं लागलें.

बुद्धाच्याठायीं संसारद्वेष दृढ होण्यास पुष्कळ गोष्टींचें अवलोकन कारणीभूत झालें हें निर्विवाद आहे. तथापि त्या गोष्टींचे चार वर्ग करूपून त्यांपैकीं प्रत्येक वर्गांतील एक एक गोष्ट त्याच्या दृष्टीस पडल्याचें वर्णन त्याच्या चरित्रकारांनीं केलें आहे. या चार वर्गांतल्या चार गोष्टी येथें मासल्यासाठीं देतों.

एके समयीं राजपुत्राच्या मनांत नगरामध्यें फिरावयास जाण्याचें येऊन त्यानें राजाची आज्ञा मागितली. राजानें त्यास ही सहल करण्याची परवानगी देऊन त्याची स्वारी ज्या रस्त्यानें जावयाची होती, त्या रस्त्यावर कोणीही विपन्न स्थितींतलें माणूस फिरूं देऊं नये; सर्वांनीं चांगलीं वस्त्रें परिधान करून अगदीं आनंदवृत्तीनें राजपुत्राच्या दृष्टीस पडावें अशी दवंडी पिटविली. मग सिद्धार्थ नेमलेल्या वेळीं आपल्या रथांत बसून नगरांतून जाऊं लागला. तेव्हां त्याला सर्वत्र आनंदच

आनंद दिसला. परंतु इतक्यांत एक वृद्ध मनुष्य त्याच्या दृष्टीस पडला. त्याच्या अंगावर धड वस्त्र नसून सर्व अंग मलिन झालें होतें. त्याच्या हातांपायांच्या काड्या झाल्या असून अंगांतलें प्रत्येक हाड साफ दिसत होतें; त्याचे सर्व दांत पडले असून अंगाच्या कातडीला सुर-कुत्या पडल्या होत्या. त्याचे डोळे व गाल खोल गेले होते. तो अगदीं वांकलेला असून चालतांना थरथरां कांपत असल्यामुळें त्याला एक एक पाऊल टाकण्यास पराकाष्ठेचे आयास पडत. त्याच्या एका हातांत काठी असून दुसरा हात पुढें करून तो मोठ्यानें ओर-डत होता कीं, 'मज दीन अपंगावर दया करून मला कांहीं तरी द्या. मी आणखी दोन चार दिवसांचा सोबती आहें.' असा आक्रोश करीत तो चालला असतां त्याच्या नेत्रांतून भळभळां अश्रुधारा वाहत होत्या. तो याप्रमाणें एकाएकीं अवचित रस्त्यांत आलेला पाहून राजाच्या सेवकांनीं त्याला रस्त्याआड कोठेंतरी लपून रहाण्यास सांगितलें. आपले सेवक त्या जरठ मनुष्यास ढकलीत बुकलीत आहेत असें पाहून त्यानें त्यांला सांगितलें कीं, अरे त्याला तेथेंच राहूं द्या. मला त्यास नीट पाहावयाचें आहे. ती त्याची अतिशयित दीन दशा पाहून राजपुत्राच्या हृदयांत पराकाष्ठेचा कळवळा उत्पन्न झाला; आणि आ-पला सारथी छंद यास त्यानें पुसलें: "अरे हें माणसासारखें काय दिस-तें रे? हा प्राणी अगदीं विपन्न व वांकलेला असून याची स्थिति फारच भयंकर व दुःखकारक दिसत आहे. कधीं कधीं मनुष्यें याच स्थितीमध्यें जन्मास येतात काय रे? 'मी दोन तीन दिवसांचा सोबती आहें,' असा जो हा आक्रोश करीत आहे त्याचा अर्थ काय? याला अन्न कधींच मिळत नाहीं काय रे? याचीं हाडें अशीं दिसण्याचें कारण काय? याची ही अशी दुर्वह स्थिती कशामुळें झाली?" सार-थ्यानें उत्तर केलें: "हे दयाळू राजपुत्रा, हा वृद्ध पुरुष आहे. कांहीं

वर्षांपूर्वी हा असा वांकलेला नसून चांगला ताठ उभा चालत असे. त्या वेळीं याचे डोळे, गाल वगैरे चांगले असून याचें सर्व अंग गुड-गुडीत होतें. पण आतां जरेमुळें याचें असें विद्रुप झालें आहे. याच्या शक्तीचा पात होऊन याच्या बुद्धीचा ऱ्हास झाला आहे; आणि याच्या सर्व वृत्ति अगदीं क्षीण झाल्या आहेत. याचें आयुष्यरूप स्नेह खलास होऊन याची प्राणज्योति मालवण्याच्या अगदीं लगास आली आहे. ह्मणून तो ह्मणत आहे कीं, 'मी दोन चार दिवसांचा सोबती आहें.' वृद्धापकाळ प्राप्त झाला ह्मणजे मनुष्याची अशीच अवस्था होत असते. यांत विशेष तें काय आहे? आणि याकडे लक्ष देण्याचें आपणास काय प्रयोजन आहे?" हें छंदाचें उत्तर ऐकून राजपुत्र ह्मणालाः 'पण हें वृद्धपण इतरांस प्राप्त व्हावयाचें, कीं याच्यासारखी स्थिति लक्षावधि मनुष्यांमध्यें एकासच प्राप्त व्हावयाची?' छंद ह्मणालाः 'महाराज याच्यासारखीच इतर जनांची ही अवस्था व्हावयाची. मात्र ते याच्या इतके जगले पाहिजेत.' राजपुत्र ह्मणालाः 'मी, माझी पत्नी यशोधरा व माझे इतर संबंधिजन याच्या इतके जगलों तर आमचीही अवस्था अशीच व्हावयाची ना?' छंद ह्मणालाः 'होय महाराज.' हें ऐकून राजपुत्र बोललाः 'माझा रथ माघारी फिरीव; मी पाहिलें तेवढें पुरे; आणखी पाहण्याची मला इच्छा नाहीं.'

याप्रमाणें ती अत्यंत हृदयभेदक जरठावस्था पाहून व ती सर्वांस निश्चयें प्राप्त व्हावयाची हें मनांत येऊन तो अत्यंत खिन्न व उदास झाला. आपल्या मंदिरांत परत आल्यावर तो एकांतपणें विचार करीत बसला. ऐहिक सुखोपभोगाची मर्यादा अत्यंत संकुचित असून जे विषय कांहीं काळ मोठे आल्हादप्रद व सुखोत्पादक वाटतात, तेच थोडा वेळ लोटल्यावर अगदीं नीरस व दुःखप्रद होतात, असें

त्यास वाटून तो नित्याच्या सुखविषयांकडे मुळींच पाहिनासा झाला. गायन, वादन, नृत्य इत्यादिकांपासून त्याचे मनास मुळींच करमणूक होईना. ही अशी त्याची उदासवृत्ति पाहून यशोधरा हिनें त्यास विचारिलें: 'महाराज आपण आज अगदींच उद्विग्न झालां आहां याचें कारण काय ?' सिद्धार्थ ह्मणालाः 'हे प्रिये, हीं सारीं सुखें लवकरच आपणांस नाहींतशीं होणारीं आहेत. यांपैकीं शाश्वत असें कोणतेंही सुख नाहीं. तुझी माझी प्रीतिही कांहीं काळानें विलय पावून आह्मांस अत्यंत दुर्वह असें वार्धक्य प्राप्त होईल, आणि मग आमचें जीवित पराकाष्ठेचें कष्टमय होईल. प्रतिक्षणीं आमचें आयुष्य क्षय पावत आहे. तेव्हां अशा अशाश्वत सुखाच्या व क्षणभंगुर जीविताच्या आशेस गुंतून मी आपणास कां ह्मणून कष्टी करून घेऊं ? यास्तव हे प्रिये, मला हे ऐषआराम विषतुल्य वाटून यांचा त्याग करावासें वाटतें.

हें वर्तमान शुद्धोदनराजास कळून तो अगदीं अस्वस्थ झाला. तो आपल्या राजधानींत पूर्वीपेक्षां जास्त बंदोबस्त राखून सिद्धार्थाच्या दृष्टीस विपत्ति न पडूं देण्याविषयीं विशेष झटून प्रयत्न करूं लागला. त्याचप्रमाणें त्यानें आपल्या पुत्राचें मन संसारांत गुंतावें ह्मणून आणखी पुष्कळ नव्या योजना केल्या.

या गोष्टीस कांहीं दिवस लोटल्यावर राजपुत्राच्या मनांत पुनः बाहेर फिरावयास जावयाचें येऊन त्यानें पित्याची आज्ञा मागितली. या प्रसंगीं त्यानें आपल्या पित्याची अशी विनवणी केली कीं, आपल्या राज्यांतील लोकांची वास्तविक स्थिति कशी काय आहे तें पाहण्याचा माझ्या मानस आहे. याकरितां पूर्वीच्या प्रसंगीं ज्याप्रमाणें आपण दुःख व विपत्ति माझ्या दृष्टीस पडूं न देण्याविषयीं व्यवस्था केली होती, तशी या खेपेस कांहींएक करूं

नये. लोक जसे नेहमींच्या व्यवहारांत वागत असतात, तसेच ते मला पाहावेसे वाटत आहेत. याप्रमाणें वास्तविक स्थितीचें अवलोकन केल्यानें एक तर मला आनंद व शांति हीं वाटतील; नाहीं तर निदान विशेष शहाणपण अंगीं येऊन प्रजाजनांवर आपल्या पश्चात् चांगल्याप्रकारें सत्ता चालविण्याचें सामर्थ्य प्राप्त होईल. यासाठीं मला उदईक नगरांतून सेवकांसहवर्तमान मनास वाटेल तिकडे फिरण्याची परवानगी मिळावी.' ही त्याची विनवणी ऐकून राजानें मनांत असा विचार केला कीं, त्याला याप्रमाणें नगरांत हिंडण्याची परवानगी दिल्यास कदाचित त्याच्या मनावर पूर्वी झालेला प्रतिकूळ ग्रह नाहींसा होऊन त्याची ऐहिक सुखाविषयींची समजूत पालटेल. ह्मणून त्यानें त्याला त्याच्या इच्छेनुरूप नगरांत फिरण्याची मोकळीक दिली. राजाज्ञा मिळाल्यावर सिद्धार्थ व्यापाऱ्याचा वेश धारण करून आपला सारथी छंद यासह नगरांत फिरावयास गेला. या वेळीं सर्व प्रकारच्या लोकांत मिसळून त्यांचे निरनिराळे रीतरिवाज व वागणुकीचे प्रकार त्यानें अवलोकन केले. याप्रमाणें त्याला सुखदुःखाचे बहुतेक प्रकार पाहावयास मिळून त्याची एकंदर जनस्थितीविषयीं बरीच यथार्थबुद्धि झाली. याप्रमाणें तो सर्व प्रकारचे व सर्व दर्जाचे लोक पाहत चालला असतां पुढील दुःखाक्रोश त्याच्या कानीं पडला. ' धनीसाहेब मला साहाय्य करा. मला हात देऊन उभा करा. अहो मजवर दया करा कीं हो ! मला तुह्मीं मदत केली नाहीं तर मी आज आपल्या घरीं पोंचत नाहीं. वाटेंतच माझा प्राण जाईलसें वाटतें ! ' तो आक्रोश ऐकून सिद्धार्थ अगदीं चपापला, आणि तो दुःखकारक ध्वनि जिकडून आला तिकडे तो वळून पाहूं लागला. तेव्हां रोगानें अगदीं पिडलेला असा एक मनुष्य त्याच्या दृष्टीस पडला. तो रस्त्यावरील धुळींत डब-

ळत पडला होता. त्याच्या सर्व अंगास वेदना होत असल्यामुळें तो गडबडां लोळत होता. घरीं जाण्याच्या इराद्यानें तो उठावयास पाही, पण पुनः धाडकन जमिनीवर पडे. ही त्याची अत्यंत हृदयद्रावक अवस्था पाहून राजपुत्राचें हृदय अगदीं कळवळून गेलें. तो त्या रोग्याकडे धांवत गेला, आणि त्याला आपल्या कोमल हातांनीं उचलून त्याचें मस्तक आपल्या मांडीवर ठेवलें; आणि तो त्याला आपल्या मऊ हातांनीं चेपून ह्मणाला: 'हे माझ्या बांधवा, तुला काय होत आहे? कोणती इजा झाल्यामुळें तुला येथून उठतां येत नाहीं?' तो मोठ्यानें कण्हत असून त्याला श्वास लागला आहे असें पाहून राजपुत्रानें आपल्या सारथ्यास पुसलें: 'अरे हा असा श्वास टाकीत असून बोलतांना गुदमरतो याचें काय बरें कारण?' सारथी ह्मणाला: महाराज, याला कांहीं तरी मोठा जबरा रोग जडला आहे. याच्या अंगांत तो अगदीं विकोपास गेला आहे. याचे अंगांत सपाटून ताप भरला आहे. याचा ऊर धडधड उडत आहे. याचे स्नायु अगदीं ढिले पडून याच्या हातापायांचे व कंबरेचे सांधे कमकुवत झाले आहेत. रोगग्रस्त माणसाची, महाराज, अशीच अवस्था होत असते. याला जडलेल्या रोगाच्या असह्य वेदनांमुळें हा असा डोळे फिरवीत आहे, व दुःखानें विव्हळ होऊन हातपाय आपटीत आहे व दांतओंठ चावीत आहे. याचा श्वासही अगदीं कोंडत चालला आहे. या रोगानें याचा लवकरच अंत होईल. परंतु तो होण्यापूर्वी याचे आणखी पुष्कळ वेळपर्यंत असेच हाल होत रहातील. महाराज, हा याला लागलेला रोग स्पर्शसंचारी आहे. यास्तव आपण याला असा धरून बसूं नका. कदाचित् याचा हा रोग तुह्मांलाही पछाडील; आणि मग तुमचीही अशीच दशा होईल.' त्यानें त्यास असें भय घातलें तरी तें मनास न आणून तो त्या रुग्ण मनुष्याची शुश्रूषा करीत बसला;

आणि त्यानें पुनः सारथ्यास विचारलें: 'याला जसा हा रोग झाला आहे तसाच तो इतरांसही होण्याचा संभव आहे काय? त्याचप्रमाणें या रोगासारखे दुसरे आणखी भयंकर रोग मनुष्याला होतात काय?'

छंद–महाराज, हा व अशाच प्रकारचे दुसरे नाना रोग मनुष्यास नेहमीं पिडीत असतात. त्यांपासून मुक्त असा कोणीही नाहीं.

राजपुत्र–हे रोग मनुष्यास न कळत होतात काय?

छंद–होय महाराज; ते सर्पाप्रमाणें न कळत येऊन मनुष्यास घेरतात. ते एकाद्या व्याघ्राप्रमाणें मनुष्यावर घाला घालण्यास सदा टपलेले असतात. वर्षाकाळीं विद्युत्पात कोणावर होईल याचा जसा नेम नसतो, तद्वत् या रोगांचें आहे. यांच्यापायीं कोणाचा केव्हां नाश होईल तें सांगवत नाहीं.

राजपुत्र–तर मग सर्व माणसांस यांपासून नेहमीं भय असतें?

छंद–होय, सर्वांना यांपासून भीति आहे.

राजपुत्र–असें आहे तर 'मी सुखानें निजेन, व निजून जशाचा तसा उठेन, मला कांहींएक अपाय होणार नाहीं,' अशी खात्री कोणालाही नाहीं ना?

छंद–असें कोणालाही खात्रीनें ह्मणतां येणार नाहीं.

राजपुत्र–या अशा अकस्मात् प्राप्त होणाऱ्या अनेक दुःखकारक व्याधींपासून शेवटीं या माणसासारखी मनुष्याच्या देहाची व मनाची स्थिति व्हावयाची ना? आणि त्यास असें वार्धक्यही प्राप्त व्हावयाचें ना?

छंद–होय महाराज; मनुष्य याच्या इतका जगला तर त्याची अशीच दशा व्हावयाची.

राजपुत्र–परंतु या अशा रोगांपासून होणाऱ्या वेदना जर मनुष्यांस अगदींच असह्य झाल्या, किंवा त्या सोसून सोसून या मनुष्यासारखी

त्यांची हालअपेष्टा झाली, किंवा याच्याइतके ते वांचून जरेनें व दुःखानें जरजर झाले, तर शेवटीं त्यांचा काय परिणाम होतो बरें ?

छंद–हे राजपुत्रा, ते मृत्यु पावतात.

राजपुत्र–मृत्यु पावतात !

छंद–होय, शेवटीं त्यांस मरण येतें. हें मरण कसें व केव्हां येईल याचा नेम नाहीं. अशा रोगांनीं पिडलेले जन फार करून वृद्धदशा प्राप्त होण्यापूर्वींच मृत्युवश होतात. जे थोडे उतार वय होईपर्यंत जगतात, ते नाना विपत्तींनीं रंजीस आलेले असतात; आणि अंतीं त्यांचें देहावसान होतें. तें कदापि चुकणें नाहीं.

याप्रमाणें त्यांचा संवाद चालला आहे तों तिकडून एक प्रेत जातांना त्यांच्या दृष्टीस पडलें. त्याकडे बोट करून छंद ह्मणालाः 'महाराज, मनुष्य मरण पावला ह्मणजे त्याची अवस्था याप्रमाणें होऊन त्याचे संबंधिजन त्याला स्मशानभूमीप्रत नेऊन त्याचा अंत्यविधि करितात. सिद्धार्थानें वर डोकें करून पाहिलें तों त्याच्या नजरेस असें पडलें कीं, एका माणसास ताटीवर बांधून चार इसम त्याला नदीतीरीं वाहून नेत आहेत. मग त्यांच्या मागून जाऊन त्यानें त्या प्रेताचा एकंदर दहनविधि पाहिला. त्या वेळीं त्या मृत मनुष्याच्या संबंधिजनांचा दुःखाक्रोश व त्या मनुष्याच्या देहाची मरणोत्तर झालेली ती सारी अवस्था पाहून त्याचें चित्त अत्यंत खिन्न झालें. त्या मनुष्याची जिवंत असतां कशी स्थिति होती, आणि मृत्यु पावल्यावर त्याच्या देहाची कोणती दशा झाली, याविषयीं त्याच्या मनामध्यें अनेक प्रकारचे विचार घोळूं लागले. एकंदरींत त्याला असें वाटूं लागलें कीं, मनुष्यानें जिवंत असतां आपल्या देहाचा, आपल्या वित्ताचा, आपल्या स्त्रीपुत्रांचा आणि आपल्या संबंधिजनांचा अभिमान व प्रेम मनांत वागवावें, आणि अंतीं या सर्वांस सोडून अशा रीतीनें विनाश पावावें,

ही केवढी घोर आपत्ति! अशा प्रकारें मनन करून त्यानें छंदास विचारिलेः 'हा असा अंत एकंदर जिवंत प्राण्यांचा व्हावयाचा काय?' छंदानें उत्तर केलें: "असा शेवट सर्वांचा व्हावयाचा. तो कदापि चुकणें नाहीं. मनुष्यानें आपल्या देहाची कितीही जतन केली, एकंदर इंद्रियांचे विषय त्यानें कितीही उपभोगिले, तरी शेवटीं त्याच्या देहाची ही अशी राख खात्रीनें व्हावयाची. देहावसान झाल्यावर एकंदर गात्रें निर्जीव होऊन सडूं लागतात; सगळीं ज्ञानेंद्रियें व कर्मेंद्रियें निर्व्यापार होऊन विगलित होतात. ज्यांवर आपण जिवंतपणीं पराकाष्ठेचें प्रेम केलें असतें, तीं जिवाचीं माणसें आपली अंत्य अवस्था पाहून शोकाकुल होऊन मोठमोठ्यानें आक्रोश करितात. परंतु त्या आक्रोशाचा एक शब्दही मृतास ऐकूं जात नाहीं! अशा प्रकारें पंचत्वास पावणें हें समग्र जीवसृष्टीस कधींही चुकणें नाहीं. मनुष्य उच्च वर्णांतला असो कीं नीच वर्णांतला असो, सदाचारी असो कीं दुराचारी असो, त्याला ही अवस्था प्राप्त झाल्यावांचून रहावयाची नाहीं. बरें ही अवस्था त्याची एकदांच काय ती होऊन मग सर्व आटपतें असें समजूं नका. शास्त्रवेत्ते असें सांगतात कीं, प्राण्याचें येथें देहावसान झाल्यावर त्यास दुसऱ्या कोठें तरी पुनः जन्म घ्यावा लागून तेथें पुनरपि बाल्य, यौवन, वार्धक्य इत्यादि अवस्था प्राप्त होऊन नाना रोगांपासून पीडा सोसावी लागते; आणि अशा विपत्तींत रखडतां रखडतां अखेरीस त्याला मरण प्राप्त होतें. असें रहाटगाडगें एकसारखें सदोदित चालूच असतें. त्यास खळ असा कदापि पडणें नाहीं."

हें त्याचें भाषण ऐकून राजपुत्राची मुद्रा अगदीं काळवंडून गेली. त्याच्या नेत्रांतून अश्रुधारा वाहूं लागल्या. त्याचा कंठ सद्गदित झाला. एकंदर मानवजातीस ही महापत्ति सोसावी लागणार, ती कदापि चुकणें नाहीं, हें ऐकून त्याचें हृदय अगदीं कळवळून गेलें. त्याच्या

मनांत अनेक दुःखाचे विचार येऊन तो अगदीं अस्वस्थ झाला. तो ह्मणालाः " हे माझे एकंदर ज्ञात व अज्ञात बांधव विपत्ति आणि मृत्यु यांच्या जाळांत सदैव गुरफटलेले पाहून मला मनस्वी खेद वाटतो. एकंदरींत मनुष्यास ऐहिक जीवनाविषयीं कितीही प्रेम वाटत असलें तरी या लोकीं त्यास प्रचंड विपत्ति व दुःख हीं भोगावीं लागत आहेत. जे विषय एक वेळ अत्यंत सुखकरसे भासतात ते परिणामीं अगदीं वीट आणणारे होतात. ज्या गोष्टी आपणास इहलोकीं अत्युत्तमशा वाटतात, त्यांचें तें उत्तमत्व केवळ भासमय असतें. त्यांत खरेपणाचा अंश यत्किंचितही नसतो. त्याचप्रमाणें कित्येक गोष्टी ज्या अत्यंत वाईटशा दिसतात, त्यांपासून आपणास रात्रंदिवस घोर लागलेला असतो. येथील सुखविषयांचा शेवट दुःखामध्यें होतो. तारुण्याचा क्षय होऊन अंतीं वृद्धत्व प्राप्त होतें. प्रेमाचा शेवट प्रेमविषयांचा विनाश होऊन होतो. या अत्यंत प्रिय वाटणाऱ्या जीविताचा शेवट भयंकर मरण प्राप्त होऊन होतो. याप्रमाणें एक वेळ मृत्यु प्राप्त झाला असतां सर्व कांहीं आटोपलें असें नाहीं; तर पुनः पुनः जनन व मरण हीं प्राप्त होऊन हें संसृतिचक्र सदोदित फिरत आहे. यांत भासमय व नश्वर सुख व हृदय पराकाष्ठेचें उद्विग्न करणारें दुःख यांचा अनुभव सतत घडत असतो. मी आजपर्यंत अशा भ्रमांत होतों कीं, ऐहिक जीवन अत्यंत सुखकर असावें; आणि परिणामीं अखंड शांतीचा लाभ मानवास प्राप्त होत असावा. परंतु ही माझी भ्रांति आज अगदीं फिटली. माझ्या ज्ञाननेत्रांवरचें अज्ञानपटल आज दूर होऊन मला इहलोकच्या वास्तविक स्थितीचें दर्शन होऊं लागलें आहे. हे माझे बांधव मजप्रमाणेंच या विपत्तींतून मुक्त होण्यासाठीं आपआपल्या देवांची करुणा भाकीत असतील. पण त्यांचा करुणारव ते देव ऐकत नाहींत. असें आहे तरी या विपत्तींचें निवारण होण्याचा कांहीं तरी मानवास

साध्य होण्यासारखा उपाय असावा असें वाटतें. ज्या देवांची हे जन करुणा भाकीत असतात, ते स्वतः कदाचित् दुर्बल असल्याकारणानें त्यांला आपल्या उपासकांचें संकट निवारितां येत नसावें. ब्रह्मदेवानें अशी सृष्टि निर्माण करून तिला याप्रमाणें सदैव विपत्तींत रखडूं द्यावें, हें कांहीं चांगलें दिसत नाहीं. तो सर्वशक्त असूनही जर अशी दुःस्थिति राहूं देत असेल, तर त्यास चांगला ह्मणवत नाहीं; आणि तो सर्वशक्तिमान् नसल्यास त्याला देव ह्मणतां येत नाहीं. तर हे छंदा, माझा रथ मागें फिरवून माझ्या मंदिरास परत चल. मी आज जेवढें पाहिलें तेवढ्यानें माझ्या नेत्रांचें पारणें फिटलें. आतां आणखी लोकस्थिति पाहण्याची इच्छा माझ्या मनांत तादृश उरली नाहीं.'

याप्रमाणें राजमंदिराकडे रथ फिरवून सिद्धार्थ चालला असतां एका सरदाराच्या कन्येनें त्याचें तें तारुण्य, सौंदर्य व मर्दानीपणा पाहून, व त्याच्या मुखचर्येवरून तो चिंताग्रस्त आहे हें तिच्या नजरेस येऊन ती मोठ्यानें ह्मणाली: "ज्या पित्याच्या पोटीं तुझें जन्म झालें, तो पिता धन्य होय; ज्या मातेनें तुझें संगोपन करून तुला ल्हानाचा मोठा केला, ती माता धन्य होय; आणि तुजसारखा वैभवशाली पुरुष ज्या स्त्रीस प्राप्त झाला आहे, ती स्त्री धन्य होय." हे त्या युवतीचे अभिनंदनपर उद्गार ऐकून राजपुत्रानें तिला उत्तर केलें कीं, "ज्यांना मुक्ति प्राप्त झाली आहे ते धन्य होत." असें ह्मणून त्यानें आपल्या गळ्यांतला बहुमोल मोत्यांचा हार तिला दिला. घरीं आल्यावर तो अगदीं चिंतातुर होऊन बसला. त्याच्या मनास शांति कशी ती मुळींच प्राप्त होईना. संसारमूलक विपत्तींतून पार पडण्याचा मार्ग त्यास कांहींच सुचेना. राजमंदिरांतील अपार संपत्ति, वैभव व ऐष-आराम यांचा आतां त्याला अगदीं वीट आला. ही त्याची अवस्था पाहून यशोधरा हिनें त्यास पुसलें: "महाराज, आपलें

चित्त आज पराकाष्ठेचें उद्विग्न झालें आहे, व आपण असा खेद करीत निश्चल बसलां आहां याचें कारण काय?" राजपुत्रानें उत्तर केलें: "जनसमोंवतालील सर्व वस्तु व माणसें यांच्या स्थितीमध्यें सर्वदा बदल होत चालली आहे ती पाहून मी अतिशयित कष्टी झालों आहें. मनुष्यें वृद्ध होतात, आजारी पडतात आणि शेवटीं मरतात. अशी स्थिति ज्याच्या लक्षांत येते, त्याला या जीवितांत सौख्य कसें वाटेल बरें?

हा राजपुत्रास प्राप्त झालेला आणखी विराग व उदासीनपणा शुद्धोदनराजाच्या कानीं गेला, तेव्हां तो फारच अस्वस्थ झाला. त्याला मुळींच चैन पडेना. त्यानें पूर्वींच्याहून अधिक बंदोबस्त राखण्याविषयीं सेवकांस आज्ञा केली. याप्रमाणें त्यानें आपल्या-कडून होतील तेवढ्या तजविजी योजल्या. तरी गौतमबुद्धाच्या चित्तांत उत्पन्न झालेली उदासीनता व वैराग्य हीं उत्तरोत्तर वाढतच जाऊन शेवटीं तो संसाराचा त्याग करून गेला.

याप्रमाणें सिद्धार्थाच्या चित्तवृत्तींत पालट होऊन त्याला संसारा-विषयीं पराकाष्ठेचा वीट वाटून तो गृहत्याग करण्याच्या अगदीं बेतांत आला होता. इतक्यांत त्याला एक पुत्र झाला. तेव्हां शुद्धोदनराजास मोठा हर्ष होऊन त्याच्या मनांतील चिंतेचें काहूर कांहींसें कमी झालें. कारण त्याला वाटलें कीं, आतां सिद्धार्थाच्याठायीं पुत्रप्रेम निर्माण होऊन त्याचा संसाराकडे ओढा विशेष होईल; आणि तो संसारत्याग करण्यास सहसा प्रवृत्त होणार नाहीं. परंतु राजाची ही निवळ भ्रांति होती. यशोधरा हिच्या पोटीं हा पुत्र निर्माण झाल्यावर लवकरच राजपुत्रानें गृहत्याग करण्याचा दृढ निश्चय केला; आणि ह्या निश्चया-प्रमाणें तो तत्क्षणींच वागला. हा शेवटला निश्चय होण्याला एक गोष्ट कारण झाली. ती अशीः

एके दिवशीं तो बागेंत जंबुवृक्षाखालीं संसारांतील विपत्तींविषयीं मनन करीत बसला असतां तेथें अकस्मात् एक यति त्याच्या दृष्टीस पडला. त्याचा तो उंच बांधा व भव्य मुखचर्या पाहून **सिद्धार्थानें** त्याला विचारलें: 'तूं कोठून आलास? आणि तूं कोण आहेस?' तो यति ह्मणाला: 'मी श्रमण आहें. या जगांतील विपत्तींला व संकटांला त्रासून मी गृहत्याग करून मोक्षसाधनास लागलों आहें. एथील सर्व वस्तूंचा एकसारखा नाश होत चालला आहे. एक सत्य काय तें अविनाशी आहे. इतर सर्व वस्तुजात सतत बदलत असून तें केवळ नश्वर आहे. यास्तव ज्यास कदापि नाश नाहीं असें सुख प्राप्त करून घेण्याचा मी निर्धार केला आहे. अनाद्यनंत असें जीवन प्राप्त व्हावें अशी मला इच्छा आहे. यास्तव मी ऐहिक गोष्टींचा विचार अगदीं मनांत येऊं देत नाहीं. ही उदासीनता माझ्या अंगीं पूर्णपणें बाणावी ह्मणून मी अगदीं निर्जन प्रदेशांत एक गुहा शोधून काढून तींत राहून माझा बहुतेक काळ मी एकांतांत घालवीत असतों. मी भिक्षा मागण्यापुरता जनांत येत असतों. बाकी सगळा वेळ मी एकांतांत बसून मनन व ध्यान करण्यांत घालवीत असतों.

सिद्धार्थ–या दुःखमय संसारामध्यें शांतीचा लाभ होणें अशक्य आहे. ऐहिक सुखविषयांची व्यर्थता माझ्या मनावर पूर्णपणें ठसली आहे; आणि अत्यंत ग्राम्य असें जें विषयसुख त्याचा मला पुरा वीट आला आहे. या लोकची स्थिति पाहून मला पराकाष्ठेचा खेद होत आहे. फार काय पण मला या विपन्मय जगामध्यें क्षणभर सुद्धां राहूं नये असें वाटतें.

श्रमण–जेथें उष्णता असते तेथें शीततेचाही संभव असतो. ज्या प्राण्यांस दुःखानुभव घडत असतो, त्यांच्या अंगीं सुखानुभव घेण्याचीही योग्यता असते. या जगांत दुःख निर्माण झालें आहे, त्यावरून

असें वाटतें कीं, येथें सुखही विस्तार पावेल. कारण उष्णता व शीतता, सुख व दुःख हीं परस्परसापेक्ष आहेत. जेथें एकाचें अस्तित्व असतें तेथें दुसऱ्यांचाही संभव असतो. याच न्यायानें जेथें पुष्कळ विपत्ति अनुभवास येते, तेथें सुखही पुष्कळ असेल. ही गोष्ट तूं नीट पाहशील तर तुझ्या अवलोकनांत सहज येईल. एकादा मनुष्य चिखलांत फसला असतां जसा तो जवळपास असलेल्या पुष्करणीचा आश्रय करून आपल्या अंगास किंवा वस्त्रांस चिकटलेल्या मळाचें क्षालन करितो, तद्वत् त्वां आपल्या ठायींचा पापमळ धुवून टाकण्यासाठीं मोक्षमार्ग रूप महासरोवराचा आश्रय कर. परंतु अशा मलिन पुरुषानें सरोवराचा शोध केला नाहीं, तर त्यांत सरोवराचा कांहींएक दोष नाहीं. त्याच-प्रमाणें मोक्षमार्ग सन्निध असतां त्याचा अवलंब पापी जनांनीं केला नाहीं तर त्यांत दोष कोणाकडे बरें? एकाद्या मनुष्यास रोगानें अगदीं घेरलें असतां, तो जर रोग बरा करणाऱ्या एकाद्या वैद्याचें साहाय्य घेणार नाहीं, तर तेथें त्या बिचाऱ्या वैद्याकडे काय दोष आहे? अशीच गोष्ट पापरूप रुजेनें पिडलेल्या मानवाची आहे. तो जर सत्य-ज्ञानाचा उपदेश करणाऱ्या धर्मगुरूचा शोध करून त्याचें साहाय्य घेणार नाहीं, तर तो त्या धर्मगुरूचा दोष आहे असें कोण ह्मणेल?

सिद्धार्थ–हा तुझा बोध फारच उत्तम आहे. आतां माझा हेतु सिद्धीस जाईल असें वाटतें. माझा पिता मला असा उपदेश करीत असतो कीं, या संसारांतील सुखांचा मी अनुभव घ्यावा; आणि या लोकींचें माझें कर्तव्य मीं उत्तम प्रकारें बजावून माझा व माझ्या घरा-ण्याचा लौकिक वाढवावा. तो ह्मणतो कीं, मी अजून भरज्वानींत आहें. तेव्हां धर्मपरायणतेमध्यें आयुष्य घालविण्याजोगें माझें अद्यापि वय झालें नाहीं.

श्रमण–सत्यधर्ममार्गाचा शोध केव्हांही करण्यास प्रवृत्त व्हावें.

त्याला अमुकच वय लागतें, किंवा अमुकच प्रसंग लागतो अशांतला कांहीं अर्थ नाहीं.

सिद्धार्थ–(हें त्याचें ह्मणणें ऐकून, राजपुत्राच्या मनास आनंद वाटून तो ह्मणतोः) धर्ममार्गाचा शोध करावयास निघण्याची हीच वेळ आहे. धर्माचें पुरें ज्ञान प्राप्त करून घेण्यास ज्या मोहपाशांनीं प्रत्यवाय पडत आहे, त्या सर्वांचें छेदन करण्याचा हाच योग्य समय आहे. भिक्षुकवृत्तीचा अवलंब करून मोक्षमार्गसिद्ध्यर्थ वनांत संचार करण्याची हीच संधि आहे.

श्रमण–हा तुझा निर्धार परम स्तुत्य आहे. तूं आजपासून सदाचाराचें कडकडीत व्रत धारण करून धर्ममार्गाचा शोध अविश्रांतपणें कर. आपला हा स्तुत्य उद्देश क्षणभर सुद्धां विसरूं नको. तो सदोदित मनांत ठेवून त्याच्या सिद्धीसाठीं योजवतील तेवढे योग्य उपाय योज. कितीही व कशींही संकटें आलीं तरी तूं हा आपला निश्चय बिलकुल ढळूं देऊं नको; आणि धर्ममार्गप्राप्तीचा उत्साह यत्किंचित्‌ही कमी होऊं देऊं नको. ह्मणजे तुला सत्यधर्मप्राप्ति होऊन तूं अक्षय, अविनाशी सुखाचा अधिकारी होशील. तर आतांपासून प्रयत्न करावयास लाग. कांहीं झालें तरी उमेद खचूं देऊं नको.

इतकें ह्मणून तो यति तेथून तत्काळ निघून गेला; आणि राजपुत्र त्याच्या बोधाचें मनन करीत जागच्या जागीं बसून राहिला. या वेळच्या आपल्या मानसिक अवस्थेचें वर्णन बुद्धानें पुढें आपल्या शिष्यजनांस येणेंप्रमाणें केलें आहे:—

"हे शिष्यजन हो, एवढें मोठें ऐश्वर्य मला अनुकूल असतां, व सर्व प्रकारचे सुखविषय मला हवे तेव्हां प्राप्त होणारे असतां, माझ्या मनांत असे विचार पुनः पुनः येऊं लागले. सामान्य स्थितींतील कोमल मनाचा मनुष्य जरा, रोग व मरण यांस स्वतः पात्र असतां, व

त्यांपासून तो मुक्त होण्याचा कदापि संभव नसतां, इतरांस ह्या विपत्ति प्राप्त झालेल्या पाहून भयचकित होतो; त्यांचा तो मनापासून तिटकारा करितो; त्यांचा त्यास अतिशयित त्रास वाटतो. परंतु मी मनांत आणलें कीं, ह्या भयंकर विपत्ति मलाही खचीत प्राप्त व्हावयाच्या. त्या कदापि टळणें नाहीं. तेव्हां इतरांस त्या प्राप्त झालेल्या पाहून त्यांबद्दल विषाद, तिटकारा किंवा त्रास वाटूं देणें मला उचित नव्हे. हे विचार माझ्या मनांत एकसारखे घोळूं लागल्यामुळें माझ्या चित्तास मुळींच स्वस्थता वाटेना. तारुण्यदशेंत स्वभावतः वाटणारा उत्साह व उमेद हीं माझ्या ठायींचीं विनष्ट झालीं. या जीविताविषयींची माझी सारी आवड मनांतल्या मनांत जिरून गेली."

याप्रमाणें वृद्ध, रोगग्रस्त, मृत व संन्यस्त मनुष्य त्यास दिसल्याचें जें वर्णन आह्मीं येथवर केलें, त्याविषयीं कित्येक चरित्रकारांनीं अशी कल्पना केली आहे कीं, **सिद्धार्थ** आपल्या नगराबाहेरील उपवनांत रथामध्यें बसून चालला असतां मनुष्याच्या सदरील चार अवस्था निरनिराळ्या चार प्रसंगीं अनुक्रमें त्याच्या दृष्टीस पडल्या. यांपैकीं कोणती कल्पना विशेष सयुक्तिक आहे याविषयीं येथें वाद करणें अप्रस्तुत होय. मुख्य मुद्याची गोष्ट ही कीं, **सिद्धार्थाच्या**ठायीं संसाराविषयीं पुरी उपरति बाणून त्यानें वानप्रस्थाची वृत्ति जी धारण केली ती कांहीं एकाएकीं केली नाहीं; तर जगाच्या विद्यमान स्थितीचें पुनः पुनः अवलोकन व मनन करून त्याच्या मनांत संसार असार आहे असें पक्केपणीं बिंबलें, तेव्हां त्याच्या वृत्तींत उत्तरोत्तर फेर पडत जाऊन शेवटीं त्यानें संसारत्याग केला, ही गोष्ट कोणीकडूनही पाहिली तरी असंभाव्य वाटण्याचें मुळींच कारण नाहीं. बुद्धाच्यावेळीं अशा वृत्तीचे-पुरुष सहस्रशः निपजून त्याच्याप्रमाणेंच या दुःखमिश्रित संसारसुखास पराङ्मुख होत्साते संन्यासवृत्तीचा अवलंब करीत असत.

अशा लोकांस त्या काळीं श्रमण अशी संज्ञा असे. राजपुत्रास जो यति भेटला म्हणून वर सांगितलें आहे, तो या श्रमणांपैकींच एक होता; आणि बुद्धालाही त्या काळचे लोक श्रमणगौतम म्हणत.

ज्या दिवशीं सिद्धार्थास यतिदर्शन झालें, त्या दिवशीं संध्याकाळीं आपल्या वाड्यांत परत आल्यावर त्यानें गृहत्याग करण्याचा निश्चय केला; आणि मध्यरात्र उलटल्यावर तो आपल्या पर्यंकावरून उठून सभोंवतालीं पाहूं लागला तों महालांतील दासी जिकडे तिकडे अस्ताव्यस्त पडून गाढ झोंपीं गेलेल्या त्याच्या दृष्टीस पडल्या. तेव्हां त्यानें राजवाड्यांतून निघून जाण्याची ही संधि उत्तम आहे असें मनांत आणून बाहेर पडण्याची सिद्धता केली. पण असें करण्यापूर्वी आपल्या नूतन जन्म पावलेल्या पुत्राचें मुख एक वेळ पाहावें, अशी त्याला इच्छा झाली. मग आपली स्त्री ज्या खोलींत निजली होती तेथें तो हळूच गेला; आणि पाहतो तों यशोधरा निद्रिस्त असून तिनें आपला एक हात आपल्या परम प्रिय पुत्रावर टाकला आहे, असें त्याच्या दृष्टीस पडलें. राजपुत्र त्या आपल्या सुंदर स्त्रीकडे व पुत्राकडे कांहीं वेळ एकसारखा पाहत उभा राहिला. त्या आपल्या पुत्रास उचलून त्याचें शेवटचें चुंबन घ्यावें असा त्याला मोह उत्पन्न झाला. परंतु असें करूं गेल्यास यशोधरा जागी होऊन आपल्या संकल्पास कदाचित् व्यत्यय आणील अशी त्याला भीति उत्पन्न झाली. अशा परम प्रिय पत्नीस व गोजिरवाण्या पुत्रास आपण सोडून चाललों, हा विचार त्याच्या मनांत येऊन त्याचें चित्त शोकाकुल झालें. त्याच्या नेत्रांतून टपटपां अश्रु गळूं लागले. ते त्यास कांहीं केल्या आवरेनात. इतका तो कांहीं वेळपर्यंत मोहवश झाला. तरी त्याचा निश्चय यत्किंचितही ढळला नाहीं. तें प्रियजनवियोगाचें दुःख तत्काळ गिळून तो तिच्या खोलींतून तसाच मागें परतला; आणि राजवाड्याबाहेर

पडून आपला विश्वासू सेवक छंद याजपाशीं जाऊन त्याला ह्मणालाः 'छंदा ऊठ. माझा घोडा सज्ज कर. मला आतांच्या आतां या नगरींतून निघून जावयाचें आहे. ही राजपुत्राची आज्ञा ऐकून छंद अंमळ घोटाळ्यांत पडला. शुद्धोदनराजाची अशी सक्त ताकीद होती कीं, सिद्धार्थराजपुत्रास आपल्या आज्ञेवांचून कोठेंही जाऊं द्यावयाचें नाहीं. या राजाज्ञेचें उल्लंघन केल्यास आपणास शासन होईल असें त्याच्या मनांत आलें. परंतु त्याची भक्ति राजपुत्रावर विशेष होती. ह्मणून त्याचा शब्द मोडणें त्याच्या जिवावर आलें. मग त्यानें असा निर्धार केला कीं, उदईक राजदंड काय होईल तो होवो. पण आतां या माझ्या तरुण धन्याचें ऐकावें. असा विचार करून त्यानें राजपुत्राचा घोडा तत्काळ सज्ज करून आणून त्याच्यापुढें उभा केला. त्यावर स्वार होऊन राजपुत्र घोड्याच्या टापांचा आवाज होऊं न देतां हळूच नगराबाहेर निघून गेला. वेशीवरील दरवाजा ओलांडून तो बाहेर गेल्यावर मागें शहराकडे मुरडून पाहून बोलला: 'जननमरणाचा पार मला कळून आल्यावांचून मी कपिलवस्तुनगरांत पुनरपि प्रवेश करणार नाहीं. मग तेथून त्यानें भरधांव घोडा काढला, आणि अरुणोदय होण्यापूर्वी तो बराच दूर निघून गेला. सूर्योदयाच्या सुमारास तो भार्गवाश्रमाशीं जाऊन पोहंचल्यावर घोड्यावरून खालीं उतरून त्यानें त्या जनावरास थोपटून ह्मटलें कीं, 'मी आतां निर्भय झालों;' आणि डोळ्यांत अश्रु आणून तो मोठ्या प्रेमानें छंदास ह्मणालाः "हें छंदा, या घोड्यामागून तूं असा धांवत आल्यावरून तुझी माझ्याठायीं केवढी भक्ति आहे, आणि तुझ्या अंगीं किती बळ आहे त्याचा मला चांगला प्रत्यय आला आहे. माझें मन अन्य विचारांनीं अत्यंत व्यग्र झालें आहे, तथापि तुझी ही अलौकिक स्वामिभक्ति व बळ पाहून माझ्या चित्ताला समाधान वाटत आहे. मजपासून तुला इनाम

मिळण्याची कांहींएक अपेक्षा नसतां तूं मजवर पूर्ण भाव ठेवून वागलास याबद्दल मला परम संतोष वाटत आहे. कांहींतरी फलप्राप्ति होईल अशी आशा असल्यास कोण कोणाची शुश्रूषा करणार नाहीं? पण मनुष्याला विपत्ति प्राप्त झाली असतां त्याचे निकट संबंधिजनही त्याला प्रतिकूळ होऊन सोडून जातात. असा तर जगाचा अनुभव आहे. आपल्या पुत्राचें संगोपन लोक करितात तें केवळ तो पुढें कुटुंबाचें पालन करील या आशेनें. पित्याची परिचर्या जन करितात ती केवळ त्याच्याकडून कुटुंब भरण व्हावें ह्मणून. याप्रमाणें या जगांत एक दुसऱ्यावर माया किंवा प्रीति करितो ती केवळ कांहीं तरी आशेनें करितो. निरपेक्षबुद्धीनें किंवा कांहींएक हेतु मनांत धरल्यावांचून कोणी कोणाची परवा करीत नाहीं. तेव्हां तात्पर्य काय कीं, तूं माझें केवळ निरपेक्षबुद्धीनें बहुत प्रिय केलें आहेस. तस्मात् आतां हा घोडा घेऊन माघारीं जा. ज्या वनांत मला यावयाचें होतें तें वन हेंच होय." हा राजपुत्राचा शेवटला निरोप ऐकून छंदास अतिशयित दुःख होऊन त्याचा कंठ दाटून आला. राजपुत्रानें आपल्या अंगावरचे एकंदर डागिने व पोषाख काढून छंदास दिले; आणि आपल्या मुकुटांतील एक दिव्य रत्न काढून तें हातीं घेऊन तो सारथ्यास ह्मणाला:

"हे छंदा तूं माझ्या पित्याच्या हातीं हें रत्न देऊन त्याला शतशः प्रणाम करून सांग कीं, आतां तुह्मी मजबद्दल शोक करूं नये. जरामरणनाशार्थ मीं या तपोवनांत प्रवेश केला आहे. ही गोष्ट मीं कांहीं स्वर्गप्राप्तीच्या आशेनें किंवा तुह्मांविषयीं मनांत अप्रेम किंवा रोष येऊन केली असें मुळींच नाहीं. मीं गृहत्याग केल्याबद्दल शोक करण्याचें मुळींच कारण नाहीं. तुमचा आणि माझा समागम कितिही दीर्घ काळ घडला तरी शेवटीं कधीं तरी तुमचा माझा वियोग निःसंशय व्हावयाचा. असा वियोग ज्यापेक्षां केव्हां तरी खास घडावयाचा, त्यापेक्षां

आजच निराळें व्हावें असा मीं निर्धार केला आहे. मी दुःखापासून मुक्त व्हावयाकरितां असा फटंग होऊन निघालों आहे. तेव्हां माझा शोक करण्याचें कांहींएक कारण नाहीं. सर्व शोकाचें मूळ वासनांमध्यें आहे. वासना उच्छृंखल होऊन मनुष्य मोहपाशांत सांपडतो. यास्तव या वासनांच्या दुर्जयत्वाबद्दल मानवानें शोक करावा. मनुष्याचें देहावसान झालें असतां त्याच्या संपत्तीस कोणीतरी वारस असतो. परंतु त्याच्या पापपुण्याचा वारस कोणीही संभवत नाहीं. तुह्मी ह्मणत असाल कीं, 'हा अकालीं वनांत गेला;' तर धर्मप्राप्तीस कोणताच काळ अयोग्य नाहीं. तो साधण्यास मनुष्यानें सर्वदा तत्पर असावें. कारण हें जीवित क्षणभंगुर आहे. ह्मणून माझा असा निर्धार झाला आहे कीं, माझ्या मोक्षसिद्धीस मीं आजपासूनच लागावें. ही गोष्ट पुढील काळावर लोटून उपयोग नाहीं. कारण आयुष्य खुंटून केव्हां मरण येईल याचा भरवंसा नाहीं. हें व याशिवाय आणखी जें तुला सुचेल तें सांगून माझ्या पित्याचें शांतवन कर. त्याला माझी अगदीं आठवणसुद्धां होणार नाहीं असें कर. त्याला सांग कीं, मी त्याच्या प्रेमाला अगदीं अपात्र आहें. ही मजविषयींची अपात्रता त्याच्या मनांत ठसली ह्मणजे त्याचें मजवरील प्रेम उडेल. कारण जेथें पात्रता नाहीं तेथें प्रेम टिकत नाहीं; आणि जेथें प्रेम नाहीं तेथें शोकास कारणच मुळीं उरत नाहीं ''

हें राजपुत्राचें भाषण ऐकून छंद शोकाकुल झाला. त्याचा कंठ दुःखानें दाटून आला. त्यानें मग हात जोडून राजपुत्रास ह्मटलें:—

" महाराज, ही आपल्या मनाची स्थिति पाहून, व आपल्या परमप्रिय संबंधिजनांस आपण शोकसागरांत लोटून निघालां आहां हें पाहून माझें मन अगदीं खिन्न झालें आहे. हा आपला अढळ निर्धार पाहून कोणास खेद होणार नाहीं. कोणी केवढाही पाषाणहृदय अ-

सला तरी त्याला सुद्धां याबद्दल वाईट वाटेल. मग ज्यांच्या चित्तांत आपणाविषयीं सांद्र प्रेम वसत आहे, त्यांच्या चित्ताची काय अवस्था होईल बरें? महाराज, ह्या आपल्या सुकुमार तनूस आजपर्यंत राजमंदिरांतील पर्यंकावर शयन करण्याची सवय झाली आहे. यास्तव तपोवनांतील दर्भांकुरांनीं युक्त अशा भूमीवर आपणास कशी सुखनिद्रा येईल? मला आपण घोडा घेऊन येण्याविषयीं आज्ञा केली, ती मी कोठची ऐकिली असें मला आतां झालें आहे. तर महाराज, आतां हा घोडा मी कपिलवस्तुनगरीस रिकामा माघारी नेऊन तेथील एकंदर जनांस कसा दुःखसांगरांत लोटूं? हे महाबाहो, त्या वृद्ध प्रेमळ राजास सोडून जाणें तुह्मांला उचित नाहीं. त्यांच्या ठायीं पुत्रप्रेम पराकाष्ठेचें वसत असल्याकारणानें तुमचा वियोग त्यांला मुळींच सहन व्हावयाचा नाहीं. त्या तुमच्या द्वितीय मातेनें पराकाष्ठेचे श्रम घेऊन आजपर्यंत तुमचें लालनपालन करून तुह्मांला हे दिवस दाखविले. तेव्हां तिला तुह्मीं कदापि विसरतां कामा नये. असें कराल तर तुह्मांस जग खरोखरीच कृतघ्न ह्मणेल. त्याचप्रमाणें ती तुमची कुलशीलसंपन्न, गुणवती व पतिव्रता स्त्री, जिला नुकताच पुत्र झाला आहे, तिचा त्याग तुह्मीं सहसा करूं नये. यशोधरेस जो सुगुण व सुरूप पुत्र झाला आहे, त्याच्याकडे तरी पाहा. त्याला तुह्मीं असा टाकून जाणें शोभतें काय? महाराज, आपला वियोग या आपल्या चरणांच्या दासाला तर कदापि सोसवणार नाहीं. आपले पाय अंतरल्यास मी केवळ निराश्रय होईन. महाराज, आपणाला या अटव्य रानांत सोडून परत जाण्याला माझे पाय घेत नाहींत. माझ्या चित्तास परम उद्वेग प्राप्त झाला आहे. आपल्यावांचून मी नगरास गेलों असतां राजेसरकार मला काय ह्मणतील बरें? तुमच्या राणीस मी काय जबाब देऊं? आपण ह्मणतां कीं, मीं आपली निर्भर्त्सना राजेसरकारां-

पाशीं करावी. परंतु महाराज, मी आपल्यासारख्या निर्दोष पुरुषास कसा विनाकारण दोष लावावा? यदाकदाचित् आपल्या आज्ञेस्तव मी आपली निंदा त्यांजपाशीं करूं लागलों, तरी तसें करतांना माझी मलाच लाज वाटून माझी जीभ बोलतांना अडखळूं लागली ह्मणजे माझ्या बोलण्यावर कोणी तरी विश्वास ठेवील काय? महाराज, आपण मोठे दयाळू असून आपणांस मनुष्यमात्राचा नेहमीं कळवळा येत असतो, असें असतां आपण आपल्या प्रियजनांस सोडून जातां हें कसें? तर मजवर कृपाकरून चला, फिरा मागें."

राजपुत्र—हे छंदा, तुझा माझा जो हा वियोग व्हावयाचा आहे त्याबद्दल तूं मुळींच शोक करूं नको. पुनः पुनः जननमरण पावणाऱ्या या जड देहामध्यें सतत बदल होत आहे. ती कदापि थांबणें नाहीं. मोक्षसिद्धीच्या उद्देशानें मी आज माझ्या संबंधिजनांस सोडून जात आहें तो मी त्यांच्या प्रेमास्तव जाण्याचा राहिलों तरी अंतीं मृत्यूच्या योगानें त्यांचा माझा वियोग निश्चयानें व्हावयाचा. तो कदापि टळणें नाहीं. ज्या मातेनें मला नऊ मास उदरीं वागवून शेवटीं मोठ्या प्रसववेदना सोसून जन्म दिला, ती आज कोठें आहे बरें? तिनें माझा एवढा भार सोसून मजकरितां इतकी दगदग सोसली, तरी शेवटीं तिचें तिला काय फळ मिळालें बरें? मी जन्मल्यावर लवकरच ती मला अंतरली; आणि माझ्या प्रीतीचें सुख तिला यत्किंचितूही अनुभवावयास सांपडलें नाहीं. या लोकीं मनुष्यें जीं परस्परांच्या निकट वास करितात त्यांची अवस्था कशी आहे म्हणशील तर ज्याप्रमाणें रात्र झाली ह्मणजे पक्षी एकाद्या वृक्षाचा आश्रय करून रात्रभर परस्परांच्या सहवासानें रहातात, पण सूर्योदय होतांच एकमेकांस सोडून वनोपवनांस उदरभरणार्थ त्यांस फिरणें प्राप्त होतें, तद्वतच ही मनुष्याच्या परस्परसान्निध्याची अवस्था आहे. ज्याप्रमाणें आकाशा-

मध्यें इतस्ततः भ्रमण करणारे मेघ क्षणभर एकत्र जमतात; परंतु वायूच्या सपाट्यासरशीं पुनः एकमेकांपासून किती तरी दूर निघून जातात, तद्वत्च या लोकच्या प्राणिमात्राचें परस्परसान्निध्य व परस्परें वियोग हीं आहेत; आणि ज्या अर्थीं ह्या लोकीं एक दुसऱ्याला सोडून फसवून नेहमीं चालला आहे, त्या अर्थीं येथें परस्परांचा अल्पकाळ समागम घडला असतां एकमेकांविषयींच्या ममत्वास गुंतून रहाणें योग्य नव्हे. उदाहरणार्थ असें पाहा कीं, वृक्षांच्या पानांचा रंग पाहिला तर तो त्यांस अगदीं मूळारंभापासून असतो. पण तोच कालेंकरून नष्ट होऊन त्या रंगाशीं त्या पानांचा अक्षयीं वियोग घडतो. अशी जर पानांशीं एकजीव होऊन गेलेल्या रंगाची गति आहे, तर परस्परांहून विसदृश असे जे आह्मी मानव त्यांचा एकमेकांशीं वियोग झाल्यास त्यांत नवल तें कोणतें? तर हे छंदा, कष्टी होऊं नको. परत नगरास जा, आणि माझी वार्ता माझ्या पित्यास विदित कर; आणि जर करितां तुझ्या प्रेमाचा मजकडे विशेषच ओढा असला, तर पुनः परत ये. कपिलवस्तुनगरींतील जनांस जाऊन सांग कीं, याप्रमाणें मी त्यांस सोडून आलों ह्मणून त्यांनीं मला दोष देऊं नये. त्यांच्या मनांत मजविषयीं जें प्रेम असेल त्याचा त्यांनीं त्याग करावा. माझा निश्चय काय झाला आहे तो त्यांस समजून सांग. तो निश्चय एवढाच कीं, जरा, रोग व मृत्यु यांचा नाश करण्यांत मला यश आलें तर मी लवकरच परत येईन. परंतु जर करितां माझा उद्देश असिद्ध होऊन माझा अगदीं नाइलाज झाला तर मी प्राणत्याग करीन."

याप्रमाणें गौतमबुद्धानें आपल्या सारथ्यास निरोप सांगून व आपल्या घोड्यावर पुनः मोठ्या प्रीतीनें थाप मारून, आपल्या तरवारीनें आपल्या मस्तकींचा मुकुट व केश यांचें छेदन केलें; आणि ते दूर फेंकून दिले. याप्रमाणें आपल्या अंगावरील बहुमोल डागिने व मस्तकींचें

मुकुटरूप राजचिन्ह यांचा त्याग केल्यावर त्याच्या मनांत आपल्या राजवेशाऐवजीं वनांत शोभण्यासारखा एकादा वेश धारण करावा असें आलें. इतक्यांत तिकडून एक व्याध काषायवस्त्रें परिधान केलेला असा हातांत धनुष्यबाण घेऊन चालला होता, तो त्याच्या दृष्टीस पडला. बुद्धानें त्याला हाक मारून ह्मटलें: "तुझें हें काषायवस्त्र शांत अशा मुनीला शोभण्यासारखें आहे. याला हें घातकी धनुष्य तर मुळींच शोभत नाहीं. तरी हें वस्त्र परिधान करण्यांत तुझा कांहीं विशेष हेतु किंवा आग्रह नसल्यास तें मला दे, आणि हा माझा पोषाख त्याच्याबद्दल तुला घे." हें ऐकून तो व्याध ह्मणाला: "हें वस्त्र परिधान केल्यामुळें मला शिकार चांगली मिळत असते. कारण त्यामुळें मी जवळ आहें हें हरिणांला न उमगून ते निर्भ्रांतपणें इतस्ततः संचार करीत असतात. तरी हे दिव्यपुरुषा, तुला हें हवेंच असलें तर घे, आणि हीं तुझीं शुभ्र वस्त्रें मला दे." याप्रमाणें त्या व्याधाला आपला बहुमोल पोषाख देऊन त्याच्याकडून तें त्याचें काषायवस्त्र त्यानें घेतलें. मग तें वस्त्र धारण करून, व छंदाला घोडा घेऊन परत जावयास सांगून तो भार्गवाश्रमाकडे चालता झाला.

याप्रमाणें वेश पालटून आपला प्रिय धनी तपोवनांत जातांना पाहून छंदाला पराकाष्ठेचें रडूं कोसळलें. तरी निरुपाय व निराश होऊन तो घोडा घेऊन सर्व वाटभर विलाप करीत परत आला.

इकडे सिद्धार्थराजपुत्र आपल्या कंथकनामक घोड्यावर बसून व आपला सारथी छंद यास बरोबर घेऊन नगरांतून कोठें निघून गेला असें पाहून शुद्धोदनराजा, यशोधरा, महाप्रजापती आदिकरून संबंधिजन व इतर नागरिक यांस अतिशयित दुःख झालें, हें येथें सांगावयास नकोच. राजानें आपल्या सेवकांकडून त्याचा पुष्कळ शोध करविला. परंतु तो कोठेंच सांपडत नाहीं असें पाहून त्यानें

व्रतस्थ होऊन देवालयांत बसून देवाराधना चालविली. नंतर सुमारें आठ दिवसांनीं छंद नगरांत परत आला. त्याला राजपुत्राचा घोडा रिकामा घेऊन येतांना पाहून नगरांतील लोक फारच हळहळले. छंदाला एकटा परत आलेला पाहून यशोधरा तर शोकानें अगदीं विव्हल झाली. तिनें मोठ्यानें आक्रोश करून छंदास आपल्या पतीची हकीगत विचारिली; व राजपुत्र असा एकटा जावयास निघाला असतां छंदानें ती वार्ता कोणासच कशी कळविली नाहीं ह्मणून ती त्याला दोष देऊं लागली. तेव्हां छंदानें सांगितलें: "बाईसाहेब, राजपुत्रानें आपल्या शब्दानें मला इतकें भारून टाकलें कीं राजाज्ञा एकीकडे गुंडाळून ठेवून त्याच्या आज्ञेप्रमाणें वागण्याचा मला अनावर मोह पडला; आणि मी सज्ज केलेल्या घोड्यावर राजपुत्र बसून निघाला तेव्हां मी त्याच्या मागून दौडत गेलों. याप्रमाणें सर्व रात्र भरधांव घोडा काढून तो दुसरे दिवशीं सकाळीं भार्गवाश्रमापाशीं जाऊन पोंचल्यावर घोड्याखालीं उतरला. तेव्हां मीं त्याची नगरास परत येण्याविषयीं नानापरी विनवणी केली. परंतु त्यानें आपला निश्चय यत्किंचितही ढळूं न देतां मला घोडा घेऊन नगरास परत जा अशी सक्तीची आज्ञा केली. तेव्हां मी निरुपाय होऊन हा असा परत आलों आहें. राजपुत्रास नगरांतून निघून जाण्यास मी कोणत्याही प्रकारें साहाय्य किंवा मसलत दिली नाहीं. तरी मज दीनावर आपला रोष नसावा. राजपुत्रानें वेश पालटून तपोवनाप्रत गमन केलेलें पाहून मी निरुपाय होऊन माघारीं फिरलों.' हें छंदानें सांगितलेलें वर्तमान ऐकून यशोधरा पराकाष्ठेचा शोक करूं लागली.

याप्रमाणें सर्व नगरी शोकाकुल झाली असतां राजाचें अनुष्ठान संपून तो देवालयांतून उठून बाहेर आला. तेव्हां त्याला छंद घोडा घेऊन राजपुत्राशिवाय परत आला असें कळलें. त्या वेळीं तो निराश

होऊन राजपुत्राचे गुण आठवून शोक करूं लागला. राजा असा फार खेद करूं लागला तेव्हां त्याच्या कुलगुरूनें व प्रधानानें त्याची अशी समजूत घातली कीं, महाराज, राजपुत्राचें चित्त या संसाराविषयीं पूर्वीपासूनच अत्यंत विरक्त झालें होतें. त्याच्या मनांतून गृहस्थाश्रमांत रहाण्याचें मुळींच नव्हतें. तरी आपल्या कडेकोट बंदोबस्तामुळें तो इतकीं वर्षें आपल्या सन्निध राहिला. तो विरक्त होऊन वनांत गेला, यांत त्यानें अलौकिक असे कांहींच केलें नाहीं. महाराज, आपणांस ठाऊक आहेच कीं, याप्रमाणें विरक्त होऊन पुष्कळ राजेलोक आजपर्यंत वनांत गेले आहेत. भेद इतकाच कीं, राज्याधिकार पुष्कळ वर्षें चालवून उतार वय झालें ह्मणजे आपल्या पुत्रांच्या स्वाधीन राज्यसूत्रें करून वनांत जावें असा राजांचा पुरातन काळापासून क्रम चालू आहे. या सामान्य क्रमास **सिद्धार्थाचें** हें वर्तन अंमळ विरुद्ध आहे. त्यानें वास्तविक पाहतां आपल्या मागें पुष्कळ वर्षें राजपदाचा उपभोग घेऊन व आपल्या प्रजेचें दक्षतेनें पालन करून उत्तरवयांत वनाप्रत गमन करावयास हवें होतें. परंतु असें त्यानें न करितां ऐन उमेदीच्या वेळीं वनवास पत्करिला हें त्यानें चांगलें केलें नाहीं. तरी तो कोठें गेला आहे हें आपणांस **छंदानें** कळविलें आहे. त्याच्याकडे जाण्यास आह्मांला आज्ञा होईल तर आह्मीं जाऊन त्याची समजूत घालून त्यास नगरांत परत आणण्याचा प्रयत्न करितों. हें त्यांचें सुज्ञपणाचें भाषण ऐकून राजानें त्यांस **भार्गवाश्रमास** त्वरित जाण्याविषयीं आज्ञा केली.

याप्रमाणें राजकुलगुरु आणि राजमंत्री यांनीं **भार्गवाश्रमास** येऊन राजपुत्रास शोधून काढलें. तो त्यांना एका वृक्षाखालीं विचार करीत बसलेला आढळला. परस्परांची दृष्टादृष्ट होऊन कुलगुरु राजपुत्रास येणेंप्रमाणें बोलला:—

" हे राजपुत्रा, तुझ्या वियोगानें राजा पराकाष्ठेचा शोक करीत आहे. त्याचा तुला असा निरोप आहे कीं, ' धर्मपरायण होऊन रहावें असा तुझा दृढनिश्चय झाला आहे, हें मला कळत आहे. त्याचप्रमाणें तुझा निश्चय कांहीं केल्या ढळावयाचा नाहीं याविषयींही माझी खात्री आहे. तथापि तूं अकाळीं वनाचा आश्रय केल्यामुळें माझें हृदय शोकाग्नीनें अगदीं पोळून गेलें आहे. तरी हे धर्मप्रिय राजपुत्रा, माझ्याकडे पाहून आणि स्वकुलास विहित अशा धर्माच्या सिद्धीसाठीं ही जी वनवास स्वीकारण्याची तुला बुद्धि झाली आहे, तिचा त्याग कर; आणि मी शोकसागरांत अगदीं बुडालों आहें त्यांतून मला वर काढ. नगरास परत येऊन कांहीं वर्षें राज्यपदाचा उपभोग घे; आणि मग शास्त्रांत सांगितल्याप्रमाणें यथाकालीं वनाप्रत जा. आपल्या अत्यंत प्रिय जनांची अशी उपेक्षा करूं नको. सर्व भूतमात्रावर दया करणें हाच खरा धर्म होय हें मनांत आण. वनांतच जाऊन धर्मसिद्धि केली पाहिजे असें नाहीं. नगरांत राहूनही विरक्त पुरुषांस मोक्षसिद्धि करितां येते. धर्मसिद्धीस बुद्धीचा निश्चय व सत्य प्रयत्न यांचीच आवश्यकता असते; तिच्यासाठीं वनवास पत्करणें किंवा कांहीं विशेष चिन्हें धारण करणें हें भित्र्या माणसाचें काम आहे. यापूर्वी मोठमोठ्या राजांनीं गृहस्थाश्रमांत राहूनच राज्यवैभवाचा यथोचित अनुभव घेत असतां मोक्षधर्माची प्राप्ति करून घेतली आहे. उदाहरणार्थ **बलि, वज्रबाहु, वैभ्राज, अंतिदेव, जनक** आदिकरून राजर्षींनीं केवळ गृहस्थाश्रमांत राहूनच मोक्षसाधक धर्मसिद्धि उत्तम प्रकारें केली. त्यांचें त्वां अनुकरण करून राज्याधिपत्याचा अनुभव घेत असतां चित्ताधिपत्यही साधावें हें योग्य होय. तुला राज्याभिषेक करून सिंहासनारूढ झालेला, व राजचिन्हांनीं युक्त झालेला पाहून प्रेमानें आलिंगन द्यावें आणि मोठ्या

हर्षानें वनास निघून जावें असा माझा मानस आहे. तरी तूं नगरास परत येऊन माझा हा हेतु पूर्ण कर.' याप्रमाणें हे राजपुत्रा, राजानें अगदीं सद्गदितकंठ होऊन तुला हा निरोप सांगितला आहे. तुझ्या वियोगानें राजा अगदीं शोकविव्हल झाला आहे. त्याचें तुजवर पराकाष्ठेचें प्रेम असल्यामुळें त्याचें चित्त अत्यंत उद्विग्न व अस्वस्थ झालें आहे. तरी त्याच्या त्या अप्रातिम प्रेमाकडे पाहून त्वां आपला हा निश्चय अंमळ एकीकडे ठेवून त्याचें प्रिय करण्यासाठीं नगरास परत येणें योग्य होय. पाहा, पूर्वी **गंगापुत्र भीष्म, दाशरथी राम,** व **भार्गवराम** यांनीं आपआपल्या पित्यांचें जसें प्रिय केलें, तसें त्वां करणें उचित होय. त्याचप्रमाणें त्या राणीनें तुझें बाळपणापासून पराकाष्ठेच्या ममतेनें संगोपन केलें आहे. तिची अवस्था तुझ्या वियोगानें काय झाली आहे तें मनांत आण. ती दुःखानें विव्हल होऊन गाय जशी वासरासाठीं हंबरडे फोडते त्याप्रमाणें मोठमोठ्यानें शोक करीत आहे. तिची तरी तुला कांहीं दया येऊं दे. त्याचप्रमाणें तुझी पत्नी, जिला तूं जिवंत असतां वैधव्यदशा प्राप्त झाली आहे, आणि जी अहोरात्र तुझ्या वियोगास्तव शोक करीत आहे, तिची तुला अवश्य करुणा यावी. तूं परत नगरांत येऊन तिच्या दृष्टीस पडल्यानें तिच्या दुःखाचा परिहार होईल. तुझ्या त्या परम प्रिय पुत्राची तरी तुला ममता वाटून तूं नगरास परत चलावें.'

राजपुत्र—राजाची मजवर केवढी प्रीति आहे तें मला पूर्णपणें ठाऊक आहे. तरी पण रोग, जरा आणि मरण यांच्या भीतीस्तव मला त्या माझ्या परम प्रिय पित्याचा त्याग करणें प्राप्त झालें. मृत्यूच्या योगानें प्रिय जनांचा वियोग होण्याची भीति नसती तर त्यांच्या दर्शनाची इच्छा मला अवश्य झाली असती. आतां मी परत जाऊन त्यांला भेटलों तरी पुनरपि केव्हां तरी त्यांचा माझा वियोग खात्रीनें

व्हावयाचा. यासाठीं त्या माझ्या प्रिय पित्याला मी सोडून आलों आहें. तरी पण राजाच्या शोकास मी कारण झालों आहें असें जें तुमचें ह्मणणें आहे, तें मात्र मला मान्य नाहीं. कारण हा प्रिय जनांचा स्वप्नप्राय समागम घडला तरी पुढें त्यांचा वियोग होईल ही भीति अंतःकरणांत अहर्निश वसत असल्याकारणानें त्याच्या चित्तास संताप झाल्यावांचून कदापि रहाणार नाहीं. या गोष्टीचा तुह्मी नीट विचार करून जगांत काय चाललें आहे तें लक्ष देऊन पहाल तर तुमच्या बुद्धीचा असा निश्चय होईल कीं, पुत्र किंवा बंधु यांपासून मनुष्यास दुःख प्राप्त होत नसतें; तर त्याच्या सर्व संतापाचें मूळ अज्ञानांत आहे. मनुष्यें परस्परांचीं कितीही निकटसंबंधी असलीं तरी त्यांचा कालेंकरून निश्चयानें वियोग व्हावयाचा. उदाहरणार्थ असें पाहा कीं, प्रवासी जन कांहीं कालपर्यंत एकमेकांच्या संगतीनें चालत असले तरी अखेरीस ते एकमेकांस सोडून जातात. अशीच गति आपल्या प्रियजनांची व्हावयाची. तेव्हां आपला अतिप्रिय सुत किंवा बांधव आपणास सोडून गेला ह्मणून त्याबद्दल कोण शहाणा पुरुष शोक करील बरें? या लोकीं जन्म पावलेले लोक आपले प्रियजन दुसऱ्या लोकीं सोडून आलेले असतात; पुढें ते येथें प्राप्त झालेले प्रियजन सोडून-तिसऱ्या लोकीं जातात. तेथूनही पुनः असाच प्रियजनत्याग करून चवथ्या लोकीं जातात. याप्रमाणें ही संसृति एकसारखी चालूच आहे. तेव्हां तीबद्दल हर्ष किंवा विषाद मानणें हें योग्याला उचित नव्हे. आणखी असें पाहा कीं, ज्याला गर्भसंभव घडतो त्याला मृत्युही अवश्य घडावयाचा; असें असतां राजाला आपला पुत्र अकालीं वनाप्रत गेला ह्मणून पुत्रवात्सल्यास्तव कां बरें शोक व्हावा? कोणताही ऐहिक विषय प्राप्त करून घेण्याच्या संबंधानें कालाच्या योग्यायोग्यत्वाचें विधान युक्त होय. परंतु मोक्षमार्गाचा अवलंब करावयास कोण-

ताच काळ अयोग्य नाहीं. यास्तव माझ्या ह्या कृतीस अकालिक ह्मणणें रास्त नव्हे. राजाच्या मनांत आपलें राज्य माझ्या स्वाधीन करण्याचा जो उद्देश आहे, तो मोठा उदारपणाचा असून प्रिय पित्यास अनुरूप असाच आहे. परंतु राज्याचा स्वीकार करणें मला मुळींच हिताचें वाटत नाहीं. ज्याप्रमाणें अपथ्यान्नाचें सेवन रोगी मनुष्यानें केवळ इच्छातृप्तीसाठीं केलें असतां त्याचा रोग दुणावून त्याचा त्या रोगांत अंत होण्याचाही संभव असतो, त्याप्रमाणें मी राज्यलोभास्तव परत नगरास आलों असतां माझी दशा होईल. राजपदाला लागून अनेक प्रकारचे मोह आहेत. तें ज्यास प्राप्त होतें त्याचें मन नेहमीं कांहीं ना कांहीं कारणानें चिंतातुर व उद्विग्न होत असतें. अधिकारमदानें त्याच्या हातून अनन्वित कर्में होतात. नेहमीं कांहीं तरी दगदग त्याच्या पाठीशीं असते. परक्या माणसांकडून आपली सेवा करून घ्यावी लागल्यामुळें अनेक प्रकारचें पाप शिरीं येतें. यामुळें राजमंदिरास जसा काय अग्नि लागला आहे असें मला वाटत आहे. तेथीलं स्वादिष्ट अन्नांत विष कालविलें आहे असा मला भास होतो. तें भव्य राजमंदिर विपत्ति व संकटें यांचें वसतिस्थान आहे. यास्तव त्यामध्यें शहाणा पुरुष कदापि रहाणार नाहीं. यापूर्वी मोठमोठ्या कीर्तिमान् राजांनीं आपल्या मंदिरांतील व राज्यांतील जन पापरूप विषानें घेरलेले पाहिल्यामुळें ते अतिशयित कष्टी होऊन व त्रासून चित्तास शांति प्राप्त व्हावी ह्मणून वनाप्रत निघून गेले आहेत. धर्मपरायण होऊन एकांतांत आयुष्यक्रमण करण्यांत जी शांति आहे, ती राजपदाचा स्वीकार करून तत्संबंधी सर्व प्रकारचा त्रास सोशीत रहाण्यापेक्षां पुष्कळ श्रेष्ठ आहे. तस्मात् गिरिकुहरामध्यें राहून वनपशूंप्रमाणें कंदमुळें व पानेंफळें खाऊन आयुष्य घालविणें मला इष्ट दिसतें. राजाच्या भव्य मंदिरांत राहिल्यानें मोठा धोका आहे.

तेथें काळसर्प मनुष्यास खावयास टपला आहे. मला तें राजपद नको; आणि इंद्रियांच्या विषयांचा मला मुळींच अभिलाष नाहीं. कारण त्यांपासून दुःख व विपत्ति हीं प्राप्त होतात. तीं मला प्राप्त न व्हावीं ह्मणून मी असा वानप्रस्थ होऊन वनांतील डोंगरादऱ्यांतून भ्रमण करीत आहें. या वनांत संचार करूं लागल्यापासून माझ्या चित्तास थोडीशी शांति प्राप्त झाली आहे. हें असें शांत स्थल सोडून मी तुमच्या ह्मणण्याप्रमाणें पुनरपि नगरांत जाऊन गृहस्थाश्रमाचा स्वीकार करून पूर्ववत् विषयोपभोग घेऊं लागलों तर माझी विपत्ति अहर्निश वृद्धिंगत होत राहील. यास्तव असें करणें मला मुळींच उचित नव्हे. गुरुराज, मी धर्मप्राप्त्यर्थ सर्वसंगपरित्याग करून व राजपदाचा अव्हेर करून केवळ फटिंग होऊन एक वेळ स्वपित्याच्या नगरींतून निघून आलों असतां, राज्योपभोगाची किंवा ग्राम्य विषयसुखाची लालसा धरून आपला निश्चय सोडून पुनरपि नगरींत यावें, हें मला शाक्यकुलोत्पन्न पुरुषास मुळींच शोभत नाहीं. साक्षात् देवलोकींचें राज्य जरी मला प्राप्त होण्यासारखें असलें तरी देखील माझ्या निश्चयापासून मी तिळप्राय ढळणार नाही. हें तुह्मी खास समजा. मीं सर्व विषयांचा जो एकवार त्याग केला आहे, त्यांचा पुनरपि स्वीकार करावयास आपण मला सांगतां हें पाहून मोठेंच नवल वाटतें. महाराज, एकाद्या मनुष्याला वांति झाली असतां त्या वमनावर त्याचें कधीं तरी मन जाईल काय? एकाद्याच्या घरास आग लागल्यावर तो त्यांतून युक्तिप्रयुक्तीनें एक वेळ बाहेर पडला असतां, त्या जळत्या घरांत पुनरपि कांहीं केलें तरी तो जाईल काय? असा मनुष्य गृहलोभ अनावर होऊन आगीच्या डोंबांत उडी टाकण्याचें धाडस करील तर त्यास लोक वेडा नाहीं काय ह्मणणार? त्याचप्रमाणें जननमरणवार्धक्यादिकांपासून उत्पन्न होणारे अनर्थ पाहून मीं ह्या विपत्तींपासून मुक्त

होण्याच्या उद्देशानें वनवास स्वीकारिला असतां, मीं आपला उद्देश सोडून पुनरपि त्या विपत्तींतच रखडत रहावें हें कोणाला तरी नीट दिसेल काय ? राज्यपदाचा उपभोग घेत राहून विपत्तींतून मुक्त होण्याची आशा धरणें केवळ व्यर्थ होय. अशी आशा धरणारास राजमंदिरवास मुळींच हिताचा नव्हे. विपत्तीपासून मुक्ति व्हावी अशी ज्यास इच्छा असते, त्यास ती शांति आणि स्वस्थता जेथें असेल तेथेंच प्राप्त व्हावयाची. अशा मनुष्यानें राजा होण्याची हांव धरिली तर त्याच्या विपत्तीस पारावार नाहीं. चित्तास शांतीचा अनुभव व्हावा अशी अपेक्षा करणारानें राज्यपदाची लालसा धरणें हें विसंगत होय. राजपद आणि मोक्ष हीं गति आणि निश्चलता, अग्नि आणि उदक यांप्रमाणें परस्परभिन्न असल्याकारणानें त्यांचें एकीकरण केवळ असंभाव्य होय. तेव्हां सारांश काय कीं, मोक्षप्राप्तीसाठीं प्रयत्न करण्याचा ज्यानें निर्धार केला आहे, त्याला राजवैभवाचा उपभोग घेत रहाणें योग्य नाहीं. आतां मनुष्य राजपदाचा उपभोग घेत असतांही स्वमोक्षाची त्याला तयारी करितां येईल, असें जें आपलें ह्मणणें आहे त्याचें समाधान एवढेंच कीं, अशा प्रकारें दोन्ही गोष्टी साधतील याचा मुळींच भरंवसा नाहीं. ज्याला मोक्ष निश्चयानें प्राप्त व्हावा असें वाटत आहे, त्यानें असला अनिश्चित मार्ग स्वीकारूं नये. अशा या खोट्या विचारानें मनांत चलबिचल होऊन एकदां गृहत्याग करून निघालेला मनुष्य पुनः संसाराचा आश्रय करितो आणि फसतो. परंतु माझें मन असें फिरणार नाहीं. माझा निश्चय कदापि ढळणारा नव्हे. माझ्या संबंधिजनांच्या स्नेहाचे पाश तोडून, केवळ निःसंग होऊन, अढळ निश्चय मनीं धरून मीं गृहत्याग केला आहे. तर हे कुलगुरु, मी कसा बरें माघारीं येऊं ?

हें राजपुत्राचें विवेकशुद्ध व वैराग्यपरिपूरित भाषण ऐकून राजमंत्री ह्मणाला:—

" हा तुमचा निश्चय अत्यंत सुज्ञपणाचा आहे. तो सहसा अयोग्य नव्हे. मात्र तो या तुमच्या वयास योग्य नव्हे. तुह्मांला धर्माची चाड आहे ह्मणतां. परंतु आपल्या वयातीत पित्यास शोकसागरांत लोटून जाणें यांत धर्म नाहीं. तुमची बुद्धि सूक्ष्म आहेसें दिसत नाहीं; अथवा धर्म, अर्थ व काम यांची योग्य विचक्षणा करण्याचें सामर्थ्य व कुशाग्रता तींत आहे असें वाटत नाहीं; नाहीं तर अदृष्टफलप्राप्तीचा हेतु धरून प्रत्यक्ष हिताचा त्याग करण्यास तुह्मी प्रवृत्त झालां नसतां. पुनः कित्येक पुनर्जन्म आहे ह्मणतात, कित्येक पुनर्जन्म नाहीं असें प्रतिपादन करितात. याप्रमाणें या गोष्टीसंबंधानें अद्यापि वाद आहे. यास्तव प्राप्तवैभवाचा उपभोग घेणें योग्य होय. मरणोत्तर कांहीं स्थिति असेल तर ती जशी प्राप्त होईल तशी भोगण्यास आपण तयार असूं. परंतु अशी स्थिति नसल्यास देहावसान झाल्यावर या जगतापासून आपण अनायासें मुक्त होऊं. कित्येकांच्या मतें परलोक आहे. परंतु ते मोक्षप्राप्ति कशी होईल याविषयीं कांहींएक सांगत नाहींत. ते ह्मणतात कीं, उष्णता जशी अग्नीची प्रकृति आहे, किंवा द्रवता जशी उदकाची प्रकृति आहे, तद्वत् आपल्या कर्मप्रवृत्तीच्याठायींही कांहींएक विशेष प्रकृति आहे. कित्येकांचा असा सिद्धांत आहे कीं, जगांत जें कांहीं शुभाशुभ उत्पन्न होत आहे किंवा विनाश पावत आहे, तें सारें स्वभावसिद्ध आहे. याप्रमाणें सर्व कांहीं स्वाभाविकपणें चाललें आहे. यास्तव आपण कोणताही प्रयत्न करणें व्यर्थ होय. इंद्रियांचे व्यापार निश्चित असून विषयांचें प्रियाप्रियत्व स्वभावसिद्ध आहे. यास्तव जरा व इतर विपत्ति यांपासून जे क्लेश उद्भवतात, ते सारे स्वभावसिद्धच आहेत. तेव्हां ते पालटण्यासाठीं

केलेले प्रयत्न कसे सफल होतील? हें आपलें शरीर निरनिराळीं महाभूतें एकवट होऊन केवळ स्वाभाविकपणें उत्पन्न झालें आहे. मातेच्या उदराच्याठायीं सूक्ष्म बीजापासून गर्भाचा विकास होऊन त्यास क्रमाक्रमानें हस्तपादादि अवयव फुटतात, व त्यांशीं आत्म्याचा संयोग होऊन प्राणी निर्माण होतो. हा सारा जननव्यापार केवळ स्वभावत: घडत असतो, असें कित्येक तत्त्ववेत्ते प्रतिपादन करितात. वस्तुमात्राचे बरे वाईट गुणधर्म व पशुपक्ष्यादिकांचे निरनिराळे स्वभाव या सर्वांची उत्पत्ति स्वाभाविकपणें होत असते. कोणी कांहीं विशेष इच्छा धरितो ह्मणून ते उत्पन्न होतात अशांतला कांहीं अर्थ नाहीं. कित्येकांचें असें ह्मणणें आहे कीं, हें सारें चराचर विश्व जर ईश्वरानें निर्माण केलें आहे, तर त्यांत पुरुषानें प्रयत्न करण्यांत काय अर्थ आहे? जगांतील एकंदर व्यापारांचें प्रधान कारण जर एकच आहे, तर त्या व्यापारांचें निवारणही त्याच कारणाकडून व्हावयास पाहिजे. कित्येकांचा असा सिद्धांत आहे कीं, प्रत्येक वस्तु आत्म्याच्या योगानें अस्तित्वांत आली असून तिचा विनाशही आत्म्याच्या योगानेंच व्हावयाचा. परंतु त्यांचें असें ह्मणणें आहे कीं, प्राण्याची उत्पत्ति जरी सहज होत असते तरी त्यास मोक्षसिद्धिसाठीं पुष्कळ प्रयत्न करावा लागतो. मनुष्य निर्माण झाला ह्मणजे त्याच्या शिरीं तीन प्रकारचें ऋण असतें. एक पितरांचें ऋण. हें ऋण संतति उत्पन्न केल्यानें फिटतें. दुसरें ऋषींचें ऋण. हें ऋण वेदाध्ययनाच्या योगानें नाहींसें होतें. तिसरें देवांचें ऋण. या ऋणांतून यज्ञ केल्यानें मुक्त होतां येतें. या तिन्ही ऋणांतून जो मुक्त झाला, तोच खरा मुक्त होय. शहाण्या पुरुषांचें असें ह्मणणें आहे कीं, हीं तिन्ही ऋणें क्रमाक्रमानें फेडण्याविषयीं जो प्रयत्न करितो, त्यास मोक्षप्राप्ति होते. परंतु हा क्रम सोडून जे मुमुक्षु प्रयत्न करितात, त्यांस खेद व त्रास हे मात्र

प्राप्त होतात. तर हे सौम्य राजपुत्रा, मोक्षप्राप्तीची तुह्मांला अपेक्षा असेल तर ह्या शास्त्रोक्त विधींचें अनुसरण करा. ह्मणजे तुमचा इष्ट उद्देश सिद्ध होऊन राजाच्याही संतापाचा परिहार होईल. तपोवनांतून पुनरपि नगरास परत गेल्यानें आपल्या जीविताचा वृथा नाश होईल अशी जी भीति तुमच्या चित्तांत उत्पन्न झाली आहे, ती केवळ व्यर्थ होय. बाबा, यापूर्वी पुष्कळ लोक तपोवनाप्रत आलेले पुनरपि स्वगृहास गेले आहेत. उदाहरणार्थ पूर्वकालीं अंबरीषराजा पुष्कळ वर्षें वनांत राहिल्यावर पुनरपि स्वनगरीप्रत गेला. त्याचप्रमाणें रामानेंही पुष्कळ वर्षें वनवास केल्यावर पुनः परत नगरींत येऊन आपल्या राज्याचें रक्षण अनार्यांपासून केलें. शाल्वांचा राजा द्रुमाक्षनामेंकरून होता. तो आपल्या पुत्रासहवर्तमान कांहीं वर्षें वनांत राहून पुनः स्वनगरींत आपल्या पुत्रास घेऊन आला. अंतिदेवनामक एक राजा होता. त्यानें तर वनांत जाऊन दीर्घ काल तपश्चर्या करून ब्रह्मर्षित्व संपादन केलें, आणि मग पुनः आपल्या राजधानींत येऊन आपलें राजपद स्वीकारिलें. तेव्हां तात्पर्य काय कीं, पूर्वकालीन मोठमोठ्या कीर्तिमान् व धर्मशील पुरुषांनीं वनाचा त्याग करून पुनः संसारांत प्रवेश केला आहे. यास्तव धर्माच्या सिद्धीसाठीं तपोवनांतून पुनरपि नगरांत गेल्यानें कोणताही दोष घडत नाहीं."

याप्रमाणें त्या मंत्र्यानें मोठ्या कळवळ्यानें व खऱ्या हितबुद्धीनें जें कांहीं सांगितलें तें सर्व त्यानें ऐकून घेतलें, आणि आपला निश्चय यत्किंचित् ही ढळूं न देतां मोठ्या गंभीरतेनें व सावकाशपणें येणेंप्रमाणें प्रत्युत्तर दिलें:—

"कोणतीही गोष्ट अस्तित्वांत आहे किंवा नाहीं यासंबंधाच्या संशयाचा परिहार दुसऱ्याच्या सांगण्यावरून मी कदापि करणार नाहीं. तपश्चर्येच्या योगानें व शमदमादिकांच्या साहाय्यानें तत्त्व जा-

णून घेऊन, स्वतांच्या बुद्धीनें मी सत्याचा निश्चय करून त्याचा स्वीकार करीन. ज्या गोष्टीच्या संबंधानें लोकांमध्यें मोठा वाद आहे, आणि जिचें सत्यत्व अज्ञेय व अव्यक्त अशा तत्त्वांवर अवलंबून आहे; ती गोष्ट खरी मानणें मला उचित नव्हे. कोण ज्ञाता पुरुष परक्यांच्या अनुभवावर भिस्त ठेवून चालेल? सामान्यतः पाहतां मनुष्याचा असा क्रम आढळतो कीं, अंधकारामध्यें अंध मनुष्य दुसऱ्या अंध मनुष्यास वाट दाखवीत असतो. मला अद्यापि तत्त्व कळत नसलें तरी शुभाशुभाविषयीं संशय उत्पन्न झाला असतां शुभाच्याठायीं मी माझें मन स्थिर करीन. जो शुभात्मा आहे त्याला वृथा खेद प्राप्त झाला तरी कांहीं चिंता नाहीं. परंतु जो निंद्यात्मा आहे, त्याला तत्त्व कळलें तरी त्यांत कांहीं सुख नाहीं. तुह्मीं सांगितलेली पूर्वापार पद्धति केवळ अव्यवस्थित आहे. आप्तपुरुषांनीं जें सांगितलें असेल तेंच चांगलें होय. ज्याचें आचरण निर्दोष असतें त्यासच आप्त ह्मणतात. असे निर्दोष आप्तपुरुष अनृत कदापि बोलणार नाहींत. रामप्रभृति राजे वनवास सोडून पुनरपि स्वनगरांत आले असें सांगून मला परत घरीं बोलावतां. परंतु अशा पुरुषांचें प्रमाण घेऊन धर्मनिश्चय करणें युक्त नव्हे; कांकीं जे आपलें व्रत मोडून पुनरपि संसारांत प्रविष्ट झाले, त्यांच्या आचरणावरून कसलें प्रमाण घ्यावयाचें? तुह्मी हें खास समजा कीं, हा सूर्य महीतलावर पतन पावला, किंवा हा हिमालयपर्वत आपल्या स्थिर स्थानावरून हलला, तरी मी तत्त्व जाणून घेतल्यावांचून विषयोपभोगांच्या ठायीं आसक्ति धरून पुनरपि संसारप्रवेश कदापि करणार नाहीं. मी जो संकल्प धरून वनाप्रत आलों आहें, तो सिद्ध झाल्यावांचून मी पुनः स्वगृहीं कदापि येणार नाहीं; आणि हा माझा संकल्प सिद्ध झाला नाहीं तर मी प्रज्वलित अग्नीमध्यें प्रवेश करीन."

याप्रमाणें मोठी गंभीर प्रतिज्ञा करून बुद्ध तेथून उठून कोणाविषयीं किंवा कशाविषयीं यत्किंचित्‌ही ममता न दर्शवितां चालता झाला. त्याचा दृढ निश्चय ऐकून व त्याची ती निःसीम वैराग्यवृत्ति पाहून त्या मंत्र्याच्या व कुलगुरूच्या नेत्रांतून अश्रुधारा वाहूं लागल्या. ते खिन्न व निराश होत्साते त्याच्या मागून कांहीं पावलें गेले. परंतु शेवटीं निरुपाय होऊन ते मोठ्या दुःखानें माघारीं फिरून नगरास आले. राजा त्यांची मोठ्या उत्कंठेनें वाट पाहत होता. त्यांनीं परत येऊन राजपुत्राचा दृढ संकल्प त्याला निवेदन केला, तेव्हां त्याला व इतर संबंधिजनांला किती दुःख झालें असेल याची कल्पना वाचकांस सहज होण्यासारखी आहे.

भाग चवथा.

मोक्षमार्गप्राप्ति.

ततः स पर्यंकमकंप्यमुत्तमं बबंध सुप्तोरगभोगपिंडितं ॥
भिनद्मि तावद्भुवि नैतदासनं न यामि तावत्कृतकृत्यतामिति ॥१॥*

अश्वघोष.

मागील भागांत सांगितल्याप्रमाणें गौतमबुद्धानें राजमंत्री व राजगुरु यांस आपला कृतसंकल्प निवेदन करून परतून लावल्यावर तो भार्गवाश्रमांतील तपस्विजनांस भेटला. त्याचें तें तेज पाहून त्या तपोवनांतील तपस्विजन अगदीं चकित होऊन गेले. जो तो त्याला पाहतांच उभा राहिला. मग त्यांचे ते तपश्चर्याचे निरनिराळे प्रकार पाहून बुद्धानें एका तपस्व्यास पुढीलप्रमाणें विचारिलें:

" महाराज, मी या आश्रमाचें दर्शन पहिल्यानेंच घेत आहें, यास्तव तुमच्या ह्या धर्मविधींचा हेतु मला कळत नाहीं. तरी कोणता हेतु मनांत धरून आपण हे विधि आचरण्यास प्रवृत्त झालां आहां तें मला कृपा करून समजून सांगा."

हा त्याचा मोठ्या विनयाचा प्रश्न ऐकून त्या तपस्व्यानें त्याला निरानिराळ्या प्रकारच्या तपश्चर्या आणि त्यांचीं फळें समजून सांगितलीं. तो ह्मणाला:

" मनुष्यश्रमावांचून केवळ उदकाच्या आश्रयानें उत्पन्न झालेलें

---

* मग तो आसनमांडी घालून, व निजलेला सर्प जशी आपली फणा ठेवतो तसा आपल्या सर्व अंगाचा आकार करून अगदीं निश्चल बसला; आणि ह्मणाला कीं, मी कृत्यकृत्य होईपर्यंत हें आसन सोडून येथून उठणार नाहीं.

धान्य, कंदमुळें, झाडांचीं पानें व पाणी यांवर मुनींनीं आपला निर्वाह करून तपश्चरण करावें असा साधारण नियम आहे. तथापि निरनिराळ्या तपश्चर्यांचे निरनिराळे प्रकार आहेत. कित्येक तपस्वी पक्ष्यांप्रमाणें दाणे टिपून उदरनिर्वाह करितात; कित्येक हरिणांप्रमाणें तृण भक्षण करितात; कित्येक सर्पांप्रमाणें वायु भक्षण करून अंगावर वारुळें वाढवून घेतात; कित्येक दगडांपासून मोठ्या प्रयत्नानें आपलें अन्न प्राप्त करून घेतात; कित्येक कच्चें धान्यच चावून खातात. कित्येक दुसऱ्यासाठीं अन्न शिजवून स्वतः त्यांनीं खाऊन उरलेल्या शेष अन्नावर निर्वाह करितात; कित्येक आपला जटाकलाप निरंतर पाण्यांत भिजवून ठेवतात, आणि मंत्र ह्मणून प्रतिदिनीं दोन वेळां अग्नीमध्यें हवन करितात; कित्येक मत्स्याप्रमाणें उदकांत अवगाहन करून रहातात. याप्रमाणें कांहीं विवक्षित कालपर्यंत हे तपस्विजन तपश्चरण करितात. यांपैकीं जीं श्रेष्ठ प्रकारचीं तपें असतात, त्यांच्या योगानें त्यांस स्वर्गप्राप्ति होते, आणि जीं कनिष्ठ प्रकारचीं असतात, त्यांच्या योगानें त्यांस पुनरपि नरलोक प्राप्त होतो. याप्रमाणें कष्टप्रद पद्धतीनें हे सुखाची प्राप्ति करून घेतात. दुःख सोसणें हें धर्मप्राप्तीचें साधन आहे असा यांचा सिद्धांत आहे."

हें त्या तपस्व्याचें भाषण ऐकून राजपुत्र मनांत ह्मणाला कीं, या धर्मविधींत कांहींएक तथ्य नाहीं. मग त्यानें त्यांविषयीं येणेंप्रमाणें मनन केलें. "हें तपश्चरण दुःखप्रद असून अनेकविध आहे, आणि याच्या योगानें फार तर स्वर्गप्राप्ति व्हावयाची. परंतु स्वर्गादि एकंदर लोक परिणामवंत आहेत. तेव्हां या आश्रमांतील हे लोक अत्यल्पलाभासाठीं एवढा श्रम व्यर्थ घेतात. जे स्वर्गप्राप्तीच्या हेतूनें संपत्ति, स्त्रीपुत्र व इतर सुखविषय यांचा त्याग करून अशा यमनियमांचें आचरण करितात, ते उच्चतर लोकाप्रत गेल्यावरही तेथून पुनः सर्वसंग-

परित्याग करून वनाप्रत जाण्यास उद्युक्त होत असतील. देहदंडन-मूलक तपश्चरणाचा अवलंब जे करितात, ते कामनावश होऊन पुनरपि प्रवृत्तिमार्गाचाच स्वीकार करितात. अशा जनांकडून संसारांतील वास्तविक दोषांचें परीक्षण होत नाहीं. ते एवढें दुःख सोसून पुनरपि दुःखच प्राप्त करून घेतात. इहलोकच्या जनांस मृत्यूपासून सदोदित त्रास असतां ते पुनरपि जन्म पावण्याची इच्छा करितात हें नवल होय. जो प्रवृत्तिमार्गाचा अंगीकार करून कर्मपर होतो, त्याला मृत्यु अवश्य प्राप्त व्हावयाचा. कित्येक जण इहलोकासाठीं विपत्ति सोसतात. कित्येक स्वर्गप्राप्त्यर्थ देहदंडन करितात. हा जीवलोक सुखाच्या आशेस गुंतून विनाकारण निराश व उदास होतो व अनर्थांत पडतो. ह्या तपस्विजनांचे प्रयत्न सदोष आहेत असें माझें ह्मणणें नाहीं. कारण हीन स्थितींतून उच्चतर स्थितीप्रत जाण्याचा हा उद्योग आहे. परंतु शहाण्या मनुष्यानें यांच्यासारखे श्रम करून अशी अवस्था प्राप्त करून घ्यावी कीं, जींत कोणतीच गोष्ट करण्याची आवश्यकता उरूं नये. शरीरास पीडा देणें हा जर इहलोकीं धर्म गणावयाचा तर शरीरास ज्या ज्या गोष्टींनीं सुख प्राप्त होतें, त्या सार्‍या गोष्टी अधर्ममूलक होत असें मानावें लागेल. परंतु येथें धर्माचरण केलें असतां परलोकीं सुख प्राप्त होतें असें ह्मणतात. यावरून असें होतें कीं, येथें धर्मानुसरण केल्यानें परलोकीं त्याचें फल अधर्मरूप होतें. कारण सुख भोगण्यांत अधर्म आहे असें यांचें ह्मणणें आहे. शरीर मनाच्या स्वाधीन असून मनांत जे विचार व कल्पना येतात, तदनुरूप शरीराचे व्यापार होत असतात. यासाठीं मनाचें दमन करणें हेंच योग्य होय. मनावांचून शरीर केवळ काष्ठवत् आहे. आहाराची शुद्धि साधल्यानें पुण्यप्राप्ति होते असें जर मानावें तर वनांतील मृगांसमुद्धां पुण्य प्राप्त होतें असें ह्मणावें लागेल. त्याचप्रमाणें ज्यांस कमनशिबामुळें

सुखविषयांची प्राप्ति होत नसते, तेसुद्धां पुण्यात्मेच होत असें मानावें लागेल. जर तपश्चरणमूलक दुःखाचा अंगीकार केल्यानें पुण्य प्राप्त होतें, तर सुखविषयांचा अवलंब केल्यानें तें कां प्राप्त होऊं नये? सुखविषयांच्या योगानें पुण्यप्राप्ति होत नाहीं असें कोणीं म्हटल्यास त्याला हें पुसावयाचें कीं, दुःख सोसल्यानें तरी पुण्य कां घडावें? त्याचप्रमाणें हें पुण्यतीर्थ समजून येथलें उदक आपल्या पापरूप मलाचें क्षालन करण्याकरितां आपल्या देहावर जे शिंपडतात, त्यांच्या चित्तास जें कांहीं समाधान वाटत असेल तेवढेंच. एरवीं पाहतां या उदकाच्या योगानें पापमुक्त होण्याची मुळींच शक्यता नाहीं. ज्या उदकास साधुपुरुषाचा स्पर्श झाला असेल, तें उदक या पृथ्वीतलावर महातीर्थ समजावयाचें. साधुपुरुषाच्या सद्गुणांसच मी महातीर्थ समजतों. एरवीं कोणत्याही ठिकाणचें उदक असलें तरी त्यांत म्हणजे कांहीं अलौकिक गुण आहे असें मुळींच वाटत नाहीं." याप्रमाणें मनन करीत बुद्ध बसला असतां सूर्यास्त झाला. तेव्हां तो पुनरपि त्या आश्रमांत गेला. तेथें तपस्वी आपआपले धर्मविधि आटपून मोकळे झाले होते. ते त्याच्या सभोंवतीं पुनः जमा झाले. मग त्यांच्यापैकीं एक वयोवृद्ध तपस्वी पुढें सरसावून त्याच्याशीं येणेंप्रमाणें मोठ्या सौम्यपणानें बोलला:

" हे तेजस्वी पुरुषा, तूं या तपोवनांत पहिल्यानें आलास. तेव्हां हें वन जसें काय भरून गेल्यासारखें दिसत होतें. तेंच तूं येथून निघून गेल्यापासून अगदीं सुनें दिसत होतें. तर हे तरुण पुरुषा हें तपोवन तूं सोडून जाऊं नये. या आश्रमासमोर हा पहा हिमालयपर्वत आहे. या पर्वतावर मोठमोठे महर्षि, राजर्षि व देवर्षि वास करीत आहेत. त्यांचें सान्निध्य खरोखरीच मोठें पुण्यप्रद आहे. या आश्रमाच्या आसपास मोठमोठीं तीर्थस्थानेंही आहेत. ह्या तीर्थांच्या दु-

र्शनानें स्वर्गप्राप्ति होते. मोठमोठ्या धर्मशील ऋषिजनांस हीं तीर्थस्थानें फारच प्रिय झालीं आहेत. येथून उत्तरेकडे प्रयाण केलें असतां मोठेंच पुण्य प्राप्त होतें. यासाठीं शहाण्या पुरुषानें येथून दक्षिणेकडे एक पाऊलही जाऊं नये. या तपोवनांत रहाण्याचा तुझा मानस दिसत नाहीं, याचें कारण काय बरें? येथें कोणी पतित किंवा अशुचि मनुष्य तुझ्या अवलोकनांत आला काय? किंवा कोणी भलतेच धर्मविधि आचरितांना अथवा कोणतेच धर्मविधि न करितांना तुझ्या दृष्टीस पडला काय? जें कांहीं तुला येथें व्यंग दिसलें तें स्पष्टपणें बोलून दाखीव. तुझ्यासारख्या तेजस्वी पुरुषाचा समागम व्हावा अशी येथील तपस्विजनांची मनीषा आहे."

हे त्या वृद्ध तपस्व्याचे ममत्वेचे शब्द ऐकून बुद्धानें आपल्या मनांतले विचार त्यास येणेंप्रमाणें निवेदन केले.

"हे धर्मपरायण मुनींनों, आपलें मजविषयींचें प्रेम व आदरातिथ्य पाहून माझ्या हृदयांत आपल्याविषयीं प्रीति व आदरबुद्धि ह्या वृत्ति उत्पन्न झाल्या आहेत. तुमचें हें ममतेचें व मनोहर भाषण ऐकून मी अगदीं मोहून गेलों आहें. धर्मजागृति पहिल्यानेंच जेव्हां माझ्या चित्तांत झाली, तेव्हां जसा मला आनंद झाला, तद्वत् सांप्रत आपलें हें मधुर व मायेचें भाषण ऐकून मला आनंद झाला आहे. तरी पण तुम्हांसारख्या ममताळू व शरण जाण्यास योग्य अशा साधुजनांस मला सोडून जावें लागणार हा विचार माझ्या मनांत येऊन माझ्या चित्तास खिन्नता प्राप्त होते. तुमचें हें धर्माचरण स्वर्गप्राप्तीसाठीं आहे, आणि माझी इच्छा अशी आहे कीं, मला पुनरपि जन्म पावण्याची दगदग नको आहे. या वनांतील तपस्वी केवळ प्रवृत्तिपर आहेत; आणि मला निवृत्ति साधावयाची आहे. यास्तव या वनांत वास करणें मला उचित नव्हे. तेव्हां या वनांतून जो मी जाऊं पाहत

आहे तो तुमच्याविषयीं माझ्या मनांत अप्रीति उत्पन्न झाली आहे, किंवा कोणाच्या वर्तनांतला दोष माझ्या अवलोकनांत आला आहे ह्मणून नव्हे. तुह्मी सर्व महर्षि असून पूर्वयुगींच्या धर्माचें अनुसरण करीत आहां."

हें बुद्धाचें सत्य, यथार्थ व गंभीर भाषण ऐकून तपस्विजनांच्या मनांत त्याच्याविषयीं आदरबुद्धि उत्पन्न झाली. तेथें जवळच एका ब्राह्मणानें भस्मावर शयन केलें होतें. त्याच्या केशांच्या लांब जटा झाल्या होत्या. त्यानें वल्कलें परिधान केलीं असून त्याचे डोळे लाल झाले होते. तो मोठ्यानें ह्मणालाः—

"हे विचारशील पुरुषा, तुझा निश्चय फारच उदार आहे. तूं तरुण आहेस, तरी तुला या संसृतींतील दोष चांगला समजून आला आहे. स्वर्गप्राप्ति व मोक्षसिद्धि यांविषयीं चांगला विवेक करून जो मोक्षसिद्धि करून घेण्यास प्रवृत्त होतो, तोच खरा धैर्यवान् पुरुष. लोक कामनावश होऊन यज्ञ, तप, नियम इत्यादिकांच्या योगानें स्वर्गप्राप्तीची आकांक्षा धरितात. परंतु जे सत्त्वशील पुरुष असतात, ते कामनामूलक मोहाशीं एकाद्या शत्रूप्रमाणें झगटून मोक्षप्राप्तीची अपेक्षा करितात. तुझ्या बुद्धीचा जर असा निश्चय खास झाला आहे, तर तूं येथून लवकर निघून विंध्यकोष्ठास जा. तेथें अराडनामक मुनि रहात असतो. त्याला नैष्ठिक श्रेय काय तें कळत आहे. त्याच्याकडून तुला तत्त्वमार्ग ऐकावयास सांपडेल; आणि तुला सत्याची चाड असेल तर त्या मार्गाचा तूं अवलंब करिशील. परंतु मला असें वाटतें कीं, त्याच्या उपदेशानेंही तुझें समाधान होणार नाहीं; तूं त्याला लवकरच सोडून जाशील. तुझें तेज आणि गंभीरता हीं अलौकिक आहेत."

हे त्या ऋषीचे शब्द ऐकून राजपुत्रानें म्हटलें: "ठीक आहे. मी त्या ऋषीकडे जातों." मग त्या मुनिवृंदास मोठ्या नम्रतेनें प्रणाम करून तो तेथून निघाला; आणि ते मुनिही त्याचा यथोचित आदरमान करून आपल्या आश्रमांत परत गेले.

याप्रमाणें भार्गवाश्रमांतील तपस्व्यांची स्थिति पाहून तो तेथून निघाला; आणि फिरत फिरत राजगृहनामक नगरींत आला. तेथले लोक त्याचें तें विलक्षण तेज व गंभीर मुद्रा पाहून अगदीं थक्क झाले. जो तो आपला कामधंदा सोडून त्याच्याकडे टकटकीं पाहत उभा राहिला. असा तेजस्वी व शांत मुनि त्यांनीं पूर्वी कधींच पाहिला नव्हता. त्याचें दर्शन ज्या ज्या माणसास घडलें, त्याच्या चित्तांत त्याच्याविषयीं आदरबुद्धि उत्पन्न होत असे. त्याची ती अलौकिक कांति व अनुपम तेजस्विता पाहून लोकांस वाटे कीं, हा मुनि कोणातरी मोठ्या राजाचा पुत्र असावा. याप्रमाणें जो तो मोठ्या कौतुकानें व आदरबुद्धीनें त्याच्याकडे पाहत असतां, तो अगदीं मौन धारण करून दारोदार भिक्षा मागत गेला. प्रत्येकाच्या दाराशीं जाऊन खालीं मान घालून तो उभा रहात असे; आणि भिक्षा मिळाली म्हणजे दुसऱ्या घराकडे जात असे. लोकही त्याला मोठ्या उत्साहानें व आदरानें भिक्षा आणून घालीत. आपल्या घरीं तो भिक्षा मागावयास आल्यानें त्यांस मोठी कृतार्थता वाटे.

त्या नगरीचा राजा बिंबसारनामेंकरून होता. त्यानें आपल्या राजवाड्याच्या गच्चीवर उभें राहून नगरांत पाहिलें तों नागरिकजन कोणा एका मुनीच्या सभोंवतीं जमा होऊन त्याच्याकडे कौतुकानें पाहत आहेत असें त्याच्या दृष्टीस पडलें. तेव्हां त्यानें तो मुनि कोण आहे याची चौकशी करण्याकरितां आपल्या एका सेवकास पाठविलें. त्या सेवकानें परत येऊन राजाला असें कळविलें कीं, महाराज, तो

शाक्यवंशांतला राजपुत्र आहे. त्यानें नगरांत अगदीं मौनवृत्तीनें हिंडून भिक्षा मिळविली, आणि पर्वतावरून रानामध्यें जो नाला आला आहे, तेथें एकांतांत जाऊन त्यानें तें भिक्षान्न सेवन केलें. मग तेथून तो पांडवगिरीवर चढून गेला. ही सेवकानें सांगितलेली हकीकत ऐकून बिंबसारराजास मोठें नवल वाटलें; आणि असा हा अलौकिक पुरुष आहे तरी कोण हें आपण स्वतः जाऊन पाहावें, या हेतूनें आपल्या बरोबर थोडासा परिवार घेऊन तो पांडवगिरीकडे गेला. तेथें गेल्यावर पाहातो तों गौतमबुद्ध आसनमांडी घालून व आपलीं सर्व इंद्रियें अंतर्मुख करून ध्यानस्थ बसला आहे असें त्याच्या दृष्टीस पडलें. त्याची ती शांत, गंभीर व तेजस्वी मुद्रा पाहून बिंबसारराजा अगदीं चकित झाला; आणि त्याच्या विषयीं त्याच्या पोटांत माया उत्पन्न होऊन तो मोठ्या आदरबुद्धीनें त्याच्या सन्निध गेला; आणि त्याला त्यानें मोठ्या नम्रतेनें विचारलें कीं, 'आपली प्रकृति ठीक आहे ना?' बुद्धानेंही तसेंच नम्रतेनें उत्तर दिलें कीं, 'माझ्या चित्तास स्वास्थ्य असून माझा देह निरोगी आहे.' हे त्याचे शब्द ऐकून राजास धीर आला, आणि तेथें जवळच एक शिळा होती तीवर तो बसून त्याच्याशीं येणेंप्रमाणें बोलला:—

"हे राजपुत्रा, तुझ्या कुलाचा व माझ्या कुलाचा पुष्कळ वर्षांचा स्नेह आहे. यास्तव तुझी अशी ही वृत्ति पाहून तुजशीं दोन प्रीतीचे शब्द बोलण्याची मला इच्छा झाली आहे. तर हे राजपुत्रा, मी जें कांहीं बोलत आहें तें चित्त देऊन ऐक. तुझें जन्म सूर्यवंशांत झालें असून तुझ्या कुलाची कीर्ति सर्वत्र पसरली आहे; ह्याचप्रमाणें तुझें वय अल्प असून तुझी कांति देदिप्यमान आहे. असें असतां सर्वसाधारण क्रमाविरुद्ध तुला ही अशी वृत्ति धारण करण्याची बुद्धि कोठून सुचली बरें? तुझ्यासारख्या महातेजस्वी पुरुषास ही भिक्षावृत्ति

मुळींच शोभत नाहीं. तुझा हा सुंदर देह चंदनादिकांच्या लेपास योग्य आहे. त्यास हें काषायवस्त्र कसें सुखकर होईल? तुझे हस्त प्रजापालनास समर्थ आहेत; त्यांच्याठायीं कमंडलु येऊन परदत्त भिक्षान्न सेवन करण्यास तूं मुळींच योग्य नव्हस. हे सौम्य राजपुत्रा, स्वपित्याविषयीं तुझ्याठायीं पराकाष्ठेचें प्रेम असल्याकारणानें जरकरितां त्याच्या राज्याची तूं इच्छा करीत नसलास, तर ती तुझी बुद्धि केवळ औदार्याची होय. परंतु माझें अर्धें राज्य मी तुला मोठ्या आनंदानें द्यावयास तयार आहें. तर त्याचा स्वीकार करून माझ्या सन्निध रहा. याप्रमाणें तूं माझ्या अर्ध्या राज्याचा अंगीकार करून राहिल्यानें तूं आपल्या वंशाचा उपमर्द केलास असें कदापि होणार नाहीं. तुझ्यासारख्या सत्त्वशील पुरुषाच्या सान्निध्यानें मला समृद्धि प्राप्त होईल. यासाठीं मजवर कृपा करून तूं माझ्या या ह्मणण्यास मान्य हो. परंतु स्वकुलाभिमानास्तव तुला असें करणें पसंत वाटत नसल्यास इतकें तरी कर कीं, तुझे कोणी शत्रु असल्यास त्यांवर स्वारी करण्यास उद्युक्त हो, ह्मणजे मी तुला आपल्या सर्व सैन्यानिशीं मनोभावें साहाय्य करीन. शास्त्राज्ञा अशी आहे कीं, मनुष्यानें धर्म, अर्थ व काम यांचें संपादन यथोचित विधीनें क्रमशः करावें. ह्या क्रमाचा व्यत्यास केल्यानें मनुष्यास इहलोकीं सुखलाभ होत नाहीं. तर हे राजपुत्रा, या तीन अर्थांचें संपादन उत्तम प्रकारें करून या तुझ्या सुंदर देहाचें सार्थक्य कर. जो पुरुष या अर्थांचें परिपूर्णपणें संपादन करितो, त्यालाच खरा पुरुषार्थ साधला ह्मणावयाचा. हे सुंदर पुरुषा, तुझ्या ह्या विशाल बाहूंचें कांहीं तरी योग्य सार्थक्य त्वां अवश्य करावें. तुझ्या अंगीं त्रैलोक्याचें राज्य जिंकण्याचें सामर्थ्य आहे. मग या भूलोकाची ती कथा काय ?. तुला मी जें हें सांगत आहें, तें केवळ स्नेहास्तव होय. तुझ्या साहाय्यानें

मला ऐश्वर्य प्राप्त व्हावें, किंवा तुझ्या दर्शनानें चकित झाल्यामुळें तुझें कौतुक करावें ह्मणून नव्हे. तुझ्यासारख्या तेजस्वी पुरुषानें हा भिक्षुवेश धारण केलेला पाहून माझें हृदय कळवळून गेलें असून माझ्या नेत्रांतून अश्रुधारा वाहत आहेत. हें तुझें वय भिक्षावृत्तीचा अवलंब करण्यास योग्य नाहीं. या वयांत तूं सुखानुभव घ्यावा, आणि पुढें यथाकालीं धर्माचरण करावें. धर्माचरणाचा योग्य काल ह्मटला ह्मणजे वार्धक्यदशेंतला होय. या दशेमध्यें रूप नष्ट होऊन सुखोपभोग घेण्यास मनुष्य स्वभावतःच असमर्थ होतो. तेव्हां अर्थात् तो धर्मसंपादनास योग्य होतो. शहाण्या पुरुषांचें असें ह्मणणें आहे कीं, यौवनदशा कामनातृप्तीस योग्य होय; मध्यम वय वित्तार्जनास अनुकूळ होय, आणि वार्धक्यदशा धर्मप्राप्तीस अनुरूप होय. या जीवलोकीं यौवन जें आहे तें धर्म आणि अर्थ यांचें प्रतिरोधी आहे. कारण या वयामध्यें कामना अनावर असतात. त्यांचे विषय उपस्थित झाले असतां यौवनाढ्य पुरुषाचें मन तत्काळ मोहित होतें. त्याचा निग्रह करण्याचा कितीही प्रयत्न केला तरी तो विफल होतो. जरठावस्थेमध्यें मनुष्याची विवेकाकडे प्रवृत्ति असते. त्याच्याठायीं गंभीरता व स्थिरता ह्या उत्पन्न होतात. त्याच्या अंगीं शमदमादि वृत्ति अल्पायासानें उद्भवतात. या वयामध्यें ह्या वृत्ति स्वभावतःच उत्पन्न होण्यासारख्या असतात; आणि या वृत्तींच्या उलट मनाची स्थिति असल्यानें मनुष्यास मोठी लज्जा वाटूं लागते. यौवनदशेमध्यें मनुष्य आत्याच सुखोपभोगाविषयीं लोलुप असतो. त्याची बुद्धि चंचल असून त्याचें चित्त आतुर व प्रमादयुक्त असतें, आणि दृष्टि अल्प असते. यास्तव तुझें हें यौवन प्रथमतः जाऊं दे. या वयांत कामनावश होण्याचा संभव फारच असतो. हा इंद्रियग्राम या वयांत अतिशयित बलवान् असतो. त्याच्या सपाट्यांतून तरुण पुरुष सुटतां

सुटत नाहीं. बरें, तुझ्या मनांतून सर्व काळ धर्माचरणच करावें असें असल्यास त्वां यज्ञ करावे. यज्ञ करणें हा तर तुझा कुलधर्मच आहे. यज्ञाच्या योगानें इंद्रादिदेवांस जशी स्वर्गप्राप्ति झाली, तद्वत् तुलाही ती अवश्य होईल. जी गति महान् महान् ऋषींना दीर्घकाल तपश्चर्या करून मोठ्या श्रमानें प्राप्त झाली आहे, तीच गति राज्यवैभवाचा उपभोग घेत असलेल्या नृपतींस यज्ञ करून प्राप्त झाली आहे."

याप्रमाणें मगधांचा राजा बिंबसार जें बोलला, तें बुद्धानें चित्त देऊन ऐकिलें. पण त्यामुळें आपल्या चित्ताची स्थिरता यत्किंचितूही ढळूं न देतां त्यास मोठ्या गंभीर मुद्रेनें त्यानें येणेंप्रमाणें प्रत्युत्तर केलें:—

"आपलें हें मित्रप्रेम आपल्या विशाल कुलास अनुरूप असेंच आहे. आपल्या पूर्वजांनीं संपादिलेला एकाद्या कुलाविषयींचा स्नेह आपण पुढें अखंड चालवून तो वाढवावा हें सत्पुरुषाचें शीलच आहे. आपल्या मित्रास विपत्ति प्राप्त झाली असतां त्याच्याशीं पूर्ववत् प्रेमानें वागून त्याच्या त्या विपत्तीचा परिहार करण्याविषयीं जो झटतो तोच खरा मित्र होय. मनुष्याचो भरभराट असतां त्याच्याशीं मित्रभावानें वागणारे पुष्कळ आढळतात. पण आपल्या मित्रास कोणतीही स्थिति प्राप्त झाली तरी ज्याचें मित्रत्व अखंड व अकृत्रिम रहातें, त्यासच मी खरा मित्र समजतों. त्याचप्रमाणें या लोकीं प्राप्त झालेल्या ऐश्वर्याचा विनियोग जे आपल्या मित्रजनांच्या हिताकडे आणि धर्माकडे करितात, त्यांच्याच ऐश्वर्याचें सार्थक्य होतें ह्मणावयाचें. महाराज, आपण माझे खरे सुहृद् असून परम उदार आहां. यास्तव आपण मजवर हे उपकार करण्यास प्रवृत्त झालां आहां. तरी मलाही आपणांशीं केवळ स्नेहभावानें व परम आदरानें बोलणें उचित होय. जरा, मरण व रोग यांविषयीं माझ्या ठायीं पराकाष्ठेची

भीति उत्पन्न झाल्यामुळें त्यांपासून मुक्त होण्याची इच्छा धरून मीं ही वृत्ति धारण केली आहे. माझ्या सर्व प्रिय संबंधिजनांचा व अनर्थमूलक विषयोपभोगांचा त्याग करून मी निघालों आहें. या लोकींच्या विषयकामनांची जितकी भीति मला वाटत आहे, तितकी दुसऱ्या कशाचीही वाटत नाहीं. ह्या कामना अनित्य, अप्रयोजक व भासमय असून मनुष्याच्या वास्तविक कल्याणाचा नाश करणाऱ्या आहेत. ह्या मनुष्याच्या मनास व्यर्थ आशा दाखवून मोहांत पाडतात; आणि त्यांचा पगडा एक वेळ त्याच्या चित्तावर बसला ह्मणजे तर त्याला त्या अगदींच गुंतवून टाकतात. कामनावश पुरुषास देवलोकीं सुद्धां सुख प्राप्त होत नाहीं; मग या मर्त्यलोकीं त्यास तें कोठून लाभावयाला? कामनांविषयींची तृष्णा अनिवार झाली ह्मणजे मग तिची कदापि तृप्ति होत नाहीं. या जगतामध्यें कामनांच्या योगानें जसा अनर्थ उद्भवतो, तसा दुसऱ्या कशाच्याही योगानें उद्भवत नाहीं. मनुष्य त्यांस केवळ मोहित होऊन त्यांची आसक्ति धरितो. परंतु ज्यास खरें तत्त्व समजून त्यांपासून उद्भवणाऱ्या अनर्थाचें परिज्ञान होतें, असा कोण ज्ञाता पुरुष त्यांचा अभिलाष धरील? समुद्रवलयांकित पृथ्वीचें राज्य प्राप्त झालें तरी कामनावश राजा तृप्त होत नाहीं. तर समुद्राच्या पलीकडील भूमि जिंकण्याची इच्छा त्याच्याठायीं उत्पन्न होते. आजपर्यंत मोठमोठ्या चक्रवर्ती राजांचा नाश केवळ या अनिवार राज्यतृष्णेनें झाला आहे. फार काय पण मोठमोठे ऋषि केवळ वल्कलें परिधान करून, लांबलांब जटा वाढवून व कंदमुळें आणि उदक यांवर निर्वाह करून तपश्चरणांत गढले असतां, त्यांस या कामनांनीं घेरून टाकल्याचे वृत्तांत आपण ऐकतों. तर अशा या कामनारूप भयंकर शत्रूंचा संसर्ग कोण ज्ञाता पुरुष इच्छील बरें? या कामनांचा नुसता विचार मनांत आल्यानेंही मनुष्याचा घात व्हाव-

याचा. मग त्यांत आसक्त होऊन त्यांची यथेष्ट तृप्ति करूं पाहणाराची दशा काय सांगावी? या लोकींच्या विषयांचा आस्वाद केवळ अल्प काळ घडण्यासारखा असून त्यांच्याठायीं एक वेळ आसक्ति जडली ह्मणजे त्यांची तृप्ति कदापि घडणें नाहीं. या विषयांच्या संसर्गामुळें माठमोठ्या साधुपुरुषांलासुद्धां दोष लागला आहे. त्यांची लालसा धरिल्यानें खात्रीनें पापाकडे प्रवृत्ति व्हावयाची. तेव्हां अशा ह्या विषयकामनारूप विषाचा कोण बरें अंगीकार करील? कामनावश होऊन या जगांतील व्यवसायांमध्यें जे पुरुष मग्न होत असतात, त्यांला कोणत्या प्रकारें विपत्ति प्राप्त होते, व जे विषयकामनांची मुळींच परवा करीत नाहींत, त्यांच्या चित्तास कसें स्वास्थ्य प्राप्त होतें, याविषयीं जो विचार करितो, त्याच्याठायीं खरी संयमशीलता वसत असल्यास त्यानें या कामनांचा त्याग करणें उचित होय. कामी जनांस विषयप्राप्तीच्या प्रयत्नांत यश आल्यास त्यांस मोठीच विपत्ति प्राप्त झाली ह्मणून समजावें. कारण कामनासिद्धि झाल्यानें ते प्रमत्त होऊन करूं नये तें करितात, आणि करावें तें करीत नाहींत. यामुळें त्यांस अंतीं दुर्गति प्राप्त होते. विषयकामनांची तृप्ति करण्यासाठीं मोठे कष्ट करावे लागतात. बरें, त्या एकदां प्राप्त झाल्यावर फार वेळ रहातात काय? नाहीं. त्यांचा संसर्ग केवळ अल्प काळ असतो. अशा कामनांच्या ठायीं रत होण्याची इच्छा कोणा सुज्ञ व संयमशील पुरुषास होईल बरें? कामनांच्या तृप्तीसाठीं जितका प्रयत्न करावा, तितकी त्यांविषयींची तृष्णा विशेषच वृद्धिंगत होते. ह्या कामनांचा जो त्याग करीत नाहीं, त्याला दुःख भोगावें लागतें. तेव्हां अशा ह्या तृणासमान कामनांविषयीं कोणा संयमशील पुरुषाच्याठायीं प्रीति उत्पन्न होईल बरें? मनोनिग्रहहीन पुरुषाच्या चित्तांत या कामनांविषयीं प्रीति उत्पन्न झाली असतां त्याचा नाश होतो. त्याला

सुख कसलें तें मुळींच लाभत नाहीं. ह्या कामना केवळ रागानें खवळलेल्या उग्र सर्पाप्रमाणें घातक होत. तेव्हां अशा या अनर्थमूलक कामनांस कोण निग्रही मनुष्य वश होईल? या कामनांची कितीही तृप्ति करीत राहिलें तरी मनुष्यास समाधान असें कदापि वाटत नाहीं. ज्याप्रमाणें क्षुधाकुल श्वान अस्थीचें कितीही वेळ चर्वण करीत बसलें तरी त्याची क्षुधा कधींही शमत नाहीं, त्याप्रमाणें त्याची अवस्था असते. तेव्हां अशा ह्या शुष्क अस्थींसारख्या कामनांस कोण आत्मसंयमन करणारा पुरुष मोहून जाईल? त्यांपासून नाना विपत्ति उत्पन्न होऊन त्यांमुळें मनुष्याचा सर्वस्वीं नाश व्हावयाचा. त्यांस मोहून जाणारा मनुष्य चोहोंकडून संकटांत पडतो. त्यांच्या तृप्तीसाठीं नाना प्रयत्नांमध्यें जे सर्वदा चूर असतात, त्यांला हरएक प्रकारचीं दुःखें भोगावीं लागतात. या कामनांच्या तृप्तीचे विषय संपादण्याची किंवा प्राप्त विषय राखून ठेवण्याची किंवा त्यांची वृद्धि करण्याची कितीही खटपट केली तरी त्यांपासून यत्किंचित्‌ही सुख प्राप्त होत नाहीं. या विषयकामनांच्या तृप्तीविषयीं लालसा धरून आजपर्यंत मोठमोठे राजे अगदीं धुळीस मिळाले आहेत. यांच्या नादास लागून धुंदी आल्यामुळें मित्र असतात ते परस्परांचे शत्रु होतात; प्रिय बांधव असतात ते एकमेकांचे दीर्घद्वेषी होतात. तेव्हां अशा ह्या भयंकर व अनर्थावह कामनांविषयीं कोणा सुज्ञ पुरुषाच्याठायीं रति उत्पन्न होईल बरें? कामनांध पुरुषाच्या बुद्धीला भ्रंश होऊन त्याच्या हातून अनेक वाईट कर्मै होतात; आणि त्यांमुळें त्यास दुःख किंवा मृत्यु प्राप्त होतो. कामनातृप्तीची आशा ज्याच्याठायीं अनिवार होते, त्याचा या जीवलोकीं नाश होतो. मृग जसे मधुर गायनास मोहित होऊन नाश पावतात; पतंग जसे अग्नीच्या तेजास भूलून त्यांत पतन पावून भस्मसात् होतात; मत्स्य जसे गळास लावलेल्या

आमिषास लोलुप होऊन प्राणांस मुकतात; तद्वत् या अनर्थावह विषयकामनांच्या पायीं मनुष्य नाशाप्रत पावतात. या कामना सुखदायी आहेत असें जें सामान्य जनांचें मत आहे, त्यांत कांहींएक अर्थ नाहीं. कारण प्रत्येक विषयाचें सूक्ष्म दृष्टीनें परीक्षण केलें असतां तो उपभोगार्ह मुळींच नाहीं असें आढळून येईल. उत्तम वस्त्रें, स्वादिष्ट पक्वान्नें वगैरे हीं केवळ दुःखप्रतिकारार्थ योजावयाचीं. तृषाक्रांत मनुष्यास उदकप्राशनाची इच्छा होते. क्षुधाविष्ट मनुष्यास अन्नभक्षणाची आशा वाटते. शीत, उष्ण व वृष्टि यांच्या निवारणार्थ गृह असावेंसें वाटतें. शीत व नग्नत्व यांच्या निवारणार्थ वस्त्राची अपेक्षा वाटते. निद्रानाश करण्याकरितां शय्या हवीशी वाटते. चालण्याचे श्रम वांचावे म्हणून वाहन पाहावें लागतें. उभें राहून राहून थकवा आला म्हणजे आसन शोधावें लागतें. अंगाचा मळ जाऊन आरोग्य व बल कायम रहावें यासाठीं स्नान करण्याची आवश्यकता वाटते. तेव्हां तात्पर्य काय कीं, हे सारे बाह्य विषय मनुष्याच्या दुःखाचा प्रतिकार व्हावा म्हणून योजण्यांत येतात. यावरून ते उपभोगार्ह आहेत असें सहसा म्हणवत नाहीं. पित्तप्रकोप झाला असतां शीतोपचार केल्यानें सुख वाटतें. परंतु या शीतोपचारांचा उपयोग पित्तदाहमूलक पीडा निवारणार्थ केवळ केलेला असतो. तेव्हां त्यांस भोगार्ह म्हणतां येत नाहीं. विषयकामना सर्वदा सारख्या असत नाहींत. त्यांत नेहमीं फेरबदल होण्यासारखा असतो. यास्तव त्यांस भोग अशी संज्ञा देणें कदापि युक्त नव्हे. यांपासून उद्भवणाऱ्या सुखाचें पर्यवसान सदोदित दुःखांतच होत असतें. शीतकाळीं उबदार वस्त्रें सुखदायक होतात. पण उष्णकाळीं त्यांपासून त्रास होतो. त्याचप्रमाणें-उष्णकाळीं चंदनाचा लेप सुखावह होतो; परंतु तोच शीतकाळीं पीडाकारक होतो. लाभहानि, संपत्तिविपत्ति, जयापजय, रोगारोग इत्यादि

द्वंद्वें सर्व प्राणिमात्रास लागून असल्याकारणानें या लोकीं सर्वथा सुखी असा मानव कोणीही नाहीं. याप्रमाणें या लोकची वसति सुखदुःख-मिश्रित असल्यामुळें राज्य व दास्य हीं मी समान लेखितों. राजा ह्मटला ह्मणजे तो सदोदित हर्षयुक्त असतो, व दास ह्मटला ह्मणजे तो सदैव कष्टी असतो, असें सहसा ह्मणतां येत नाहीं. राजपद प्राप्त झाल्यानें पुष्कळांवर अधिकार चालवावा लागतो; आणि जितकी राजसत्तेची मर्यादा मोठी, तितकें राजास दुःख अधिक. आपल्या प्रजेच्या हिताप्रीत्यर्थ त्यास नानापरी कष्ट सोसावे लागतात. राजा राजपदास केव्हां मुकेल याचा नेम नसतो. तेव्हां अशा अशाश्वत राजपदावर भरंवसा ठेवून जो राजा रहातो, तो हतभाग्य समजावा. बरें, तो राजपदावर भरंवसा ठेवीत नसला, तर अशा भ्याड राजास सौख्य कोठून प्राप्त होणार ? राज्यतृष्णेस वश होऊन राजानें समग्र महीतल जिंकिलें तरी तो स्वतः एका नगरांतच वास करितो. या नगरांतलेंही एकच मंदिर त्यास रहावयास पुरतें. तेव्हां राजाची स्वसत्तावृद्धीची सारी खटपट केवळ इतरांसाठींच असते असें ह्मणावें लागतें. त्याचप्रमाणें एक दोन पेहराव असले ह्मणजे राजाची गरज भागण्यासारखी असते. क्षुधातृप्तीपुरतें अन्न त्यास प्राप्त झालें ह्मणजे त्याच्या जीविताचें रक्षण होतें. तसेंच एक शय्या व एक आसन असलें ह्मणजे त्याच्या निजण्याबसण्याची सोय होते. असें आहे त्यापेक्षां राजाचें इतर सर्व ऐश्वर्य केवळ गर्वास कारण होतें. हें राजवैभव जर केवळ चित्तास संतोष प्राप्त व्हावा यासाठीं असेल, तर मला राजवैभवावांचूनच संतोषाची प्राप्ति होण्यासारखी आहे. ही संतोष-प्राप्ति मनुष्यास एक वेळ झाली ह्मणजे मग त्यास हें वैभव काय करावयाचें.आहे ? ज्याला सौख्यप्राप्तीचा योग्य मार्ग सांपडला आहे, तो विषयकामनांस कदापि मोहून जाणार नाहीं. मीं कोणावर रागावून

किंवा माझा कोणा शत्रूनें पराभव केला म्हणून वनप्रवेश केला आहे असें आपण समजूं नये. आपलें म्हणणें मी मान्य करीत नाहीं, याचें कारण मला याहून विशेष लाभाची आकांक्षा आहे हें मुळींच नव्हे. मी जो एक वेळ विषयकामनांचा त्याग केला आहे, त्यांचा अंगीकार पुनः करावा असें मला कदापि वाटणार नाहीं. खवळलेला भुजंग किंवा पेटलेली गवताची पेंडी एकदां हातची टाकल्यावर ती पुनः उचलण्यास कोण ज्ञाता पुरुष प्रवृत्त होईल बरें? डोळसानें अंधाच्या स्थितीची स्पृहा करावी; मुक्तानें बद्ध मनुष्याच्या स्थितीचा हेवा करावा; सधनानें निर्धनाच्या विपत्तीची इच्छा करावी; संयमनशीलानें उन्मत्तचित्ताची अवस्था प्राप्त होण्यासाठीं खटपट करावी; या गोष्टी जशा अस्वाभाविक आहेत, तद्वत्च वैराग्यशीलानें विषयासक्ताच्या स्थितीची स्पृहा करणें हें आहे. जो जरा व मृत्यु यांच्या भीतीपासून मुक्त होऊन कृतकृत्य होण्याविषयीं प्रयत्न करीत आहे, तो भिक्षान्न सेवन करीत असला तरी त्याच्याविषयीं हळहळणें उचित नव्हे. अशा पुरुषास इहलोकीं शांतिसुख प्राप्त होऊन परलोकींही त्यास दुःख प्राप्त होत नाहीं. परंतु जो मोठा लक्ष्मीवान् असूनहि तृष्णावश होऊन अधिक वित्ताची व ऐश्वर्याची अपेक्षा करितो, त्यास या लोकीं शांतिसुख प्राप्त होत नाहीं; व परलोकीं त्यास दुःख प्राप्त होतें. मजशीं आपण जें हें अत्यंत मित्रत्वानें व मायेनें भाषण केलें, तें आपल्या सत्त्वशीलपणास व कुलशीलसंपन्नतेस अनुरूप असेंच आहे; आणि माझ्या प्रतिज्ञेप्रमाणें म्यां वर्तन करावें हेंही माझ्या सत्वशीलपणास व कुलीनतेस अनुरूप आहे. संसारसुखाच्या अनुषंगानें असणाऱ्या पीडेनें मीं अगदीं जर्जर झाल्यामुळें शांति प्राप्त व्हावी म्हणून स्वगृहत्याग केला आहे. स्वर्गाच्याठायीं अक्षयीचें राज्य प्राप्त झालें तरी देखील तें मला नको; मग या मनुष्यलोकींच्या राज्याची ती कथा

काय ? हे राजाधिराज, आपण ह्मणतां कीं, मनुष्यानें तीन प्रकारचे अर्थ प्राप्त करून घेणें योग्य होय; आणि मी जो अर्थ साध्य करूं पाहत आहें, तो व्यर्थ आहे. परंतु वस्तुतः पाहतां आपण ह्मणतां ते तीनही अर्थ क्षय पावणारे असून त्यांपासून तृप्ति होत नाहीं. जेथें जरा, भय, जन्म, मरण आणि चिंता हीं नाहींत, व जेथें पुनः पुनः कर्में करण्याची आवश्यकता उरत नाहीं, तो पुरुषार्थ मी उत्तम समजतों. आपण म्हणतां कीं, म्यां जरा प्राप्त होईपर्यंत संसारांत रहावें. तारुण्यावस्थेंत धर्मसंग्रह करण्याचा निश्चय केला असतां तो सिद्धीस जात नाहीं. कारण या अवस्थेंत मनाची चंचलता विशेष असते. परंतु मला वाटतें कीं, धर्मप्राप्तीसाठीं उद्योग करण्याचें लांबणीवर टाकावें हें कांहीं नीट नाहीं. पुढें आपल्या मनाची स्थिति कशी होईल, तें आपणांस आज निश्चयानें सांगतां येत नाहीं. कदाचित् असेंही घडण्याचा संभव असतो कीं, वृद्धापकाळीं मनुष्याच्या ठायीं अधीरता उत्पन्न होऊन त्याच्या हातून कोणतेंच सत्कर्म निश्चयानें पार पडण्याची शक्यता अगदीं कमी असते. परंतु तरुण वयांत केलेला निर्धार मोठ्या धैर्यानें शेवटपर्यंत कायम राखून सन्मार्गापासून सहसा च्युत न होणारे पुरुष पुष्कळ आढळतात. पुनः असें कीं, आपणांस केव्हां मृत्यु प्राप्त होईल याचा नेम नसतो. कारण आपण व्यवहारांत पाहतों कीं, लहान मोठ्या सर्व वयाचीं मनुष्यें मृत्यु पावत असतात. तेव्हां अशा या अनिश्चित जीविनामध्यें शांति प्राप्त व्हावी अशी ज्याची इच्छा असते, त्यानें जरा येईपर्यंत संसारांत रहावें असें मनांत आणणें हें फारच अविचाराचें आहे. या संसाररूप अरण्यामध्यें कालरूप व्याध हातांत जरारूप आयुध धारण करून रोगरूप बाण सर्वत्र फेंकीत होत्साता सर्वदा टपलेला आहे. त्याच्या पुढें मनुष्यरूप मृग इतस्ततः धांवत आहेत. अशी स्थिति असतां अगदीं

उतार वय होईपर्यंत या संसारामध्यें रहाण्याची इच्छा कोणाही सुज्ञ मनुष्यास कदापि व्हावयाची नाहीं. यास्तव आबालवृद्धांनीं एका क्षणाचाही विलंब न लावितां धर्मानुसरण करून निवृत्तिमार्गाचें अवलंबन करावें. आतां आपण म्हणतां कीं, स्यां स्वकुलास उचित असे यज्ञयागादि करून धर्मसंग्रह करावा व उत्तम फलप्राप्ति करून घ्यावी. परंतु त्या यज्ञयागांस नमस्कार असो. अन्य प्राण्यांला दुःख देऊन ज्या यज्ञादि क्रिया करावयाच्या, त्यांपासून प्राप्त होणाऱ्या सुखाची वांच्छा मला मुळींच नाहीं. परलोकप्राप्तीची लालसा धरून गरीब अनाथ प्राण्यांचें यज्ञामध्यें हवन करण्याची बुद्धि दयाशील पुरुषास होणें कदापि उचित नव्हे अशा यज्ञांचें फल शाश्वत असलें तरी देखील त्याची अपेक्षा सत्पुरुषानें कदापि करूं नये. परंतु वस्तुतः पाहतां पशुहिंसामूलक यज्ञांचें फल कालेंकरून क्षय पावणारें असतें मनोनिग्रह, सदाचार, विरक्तता इत्यादिकांच्या योगानें जो धर्मसंग्रह होतो, त्याचा मार्ग अनुकूल नसता तरी देखील पशुहिंसामूलक यज्ञफल प्राप्त करून घेण्याची इच्छा करणें ज्ञात्यास बिलकूल शोभलें नसतें. परंतु याहून श्रेष्ठ असा धर्ममार्ग सर्वांस साधण्यासारखा असतां प्राणघातमूलक सुखलालसा कां म्हणून करावी बरें ? या प्रपंचामध्यें देखील परहिंसा करून प्राप्त होणारें सुख अत्यंत अनिष्ट होय असें दयार्द्रबुद्धि पुरुषास वाटत असतें. तर जेथें या लोकीं केलेल्या हिंसेचें फल अदृष्ट अननुभूत अशा परलोकीं प्राप्त व्हावयाचें म्हणून सांगतात, तेथें तें अनुभवण्याची आकांक्षा कोणास होईल बरें ? या भावी फलप्राप्तीस मी कदापि मोहून जाणार नाहीं. कारण पुनः पुनः जन्ममरण प्राप्त व्हावें अशी इच्छा मला लवमात्रही नाहीं. पुनः या यज्ञादि क्रिया आपल्या हातून यथाविधि पार पडतील याचाही भरंवसा फारच कमी असतो.

"मी जो येथें आलों आहें तो अराडनामक एक महामुनि आहे, त्याच्या दर्शनाकरितां होय. तो जनांस मोक्षमार्गाचा उपदेश करीत असतो असें मी ऐकिलें आहे. मी आतांच येथून त्याच्याकडे जावयास निघणार आहें. तर हे राजा, तुझें कल्याण असो. निःसीम निरपेक्षत्वास्तव माझें भाषण तुला कठोर वाटलें असेल, तर त्याबद्दल मला क्षमा कर. आपल्या राज्याचें, आपल्या लोकांचें, आपल्या सत्तेचें आणि आपल्या धर्माचें यथोचित परिपालन कर; आणि ज्याप्रमाणें प्रचंड वणव्यांत सांपडून होरपळलेला पक्षी जलाशयामध्यें डुंबी मारून स्वतापशमन करून घेतो, तद्वत् तूं या प्रपंचतापानें त्रस्त झालास ह्मणजे कोणातरी सन्मार्गदर्शक सद्गुरूला शरण जाऊन स्वमोक्षसिद्धि करून घे ह्मणजे झालें."

हें गौतमबुद्धाचें अत्यंत निस्पृहतेचें व निश्चयाचें भाषण ऐकून बिंबसारराजा अगदीं चकित झाला; आणि हात जोडून त्याला त्यानें अशी विनंति केली कीं, महाराज, आपण धर्मसिद्धीसाठीं जो हा उद्योग आरंभिला आहे, तो निर्विघ्नपणें शेवटास जावा अशी माझी उत्कट इच्छा आहे. आपण कृतकृत्य झालां ह्मणजे मजवर ही अवश्य अनुग्रह करावा, एवढेंच माझें आपणापाशीं मागणें आहे.

मग त्या राजास तसें करण्याविषयीं अभिवचन देऊन गौतमबुद्ध तेथून वैभ्यंतरआश्रमास जावयास निघाला. तो त्याप्रमाणें तेथून उठून चालला असतां तो राजा विस्मित होत्साता त्याच्याकडे कांहीं वेळपर्यंत टकमक पाहत उभा राहिला, आणि तो दूर गेला असें पाहून मग आपल्या परिवारासहवर्तमान स्वनगरीस परत गेला.

अराड व उद्रक या मुनींपाशीं तत्त्वशोध.

हे मुनि प्राचीन सांख्यमताचे अनुयायी होते. प्रथमतः अराडमुनीच्या आश्रमांत गौतम गेला तेव्हां तो मुनि त्याला पाहून त्याचें

कुशस्वरानें स्वागत करून त्याच्या सन्निध गेला. परस्परांनीं परस्परांस यथोचित कुशलप्रश्न विचारल्यावर ते दोघे चांगल्या स्वच्छ ठिकाणीं पाट मांडून बसले. अराडमुनि गौतमबुद्धाचें तें अद्वितीय तेज पाहून चकित होत्साता कांहीं वेळ त्याच्याकडे टकटकां पाहत बसला, आणि मग तो त्याशीं येणेंप्रमाणें बोलला:-

" हे सौम्य राजपुत्रा, तूं आपल्या संबंधिजनांचे स्नेहपाश तोडून व राजमंदिराचा व राजैश्वर्याचा त्याग करून निघाला आहेस हें मला कळलें आहे. याप्रमाणें तूं ऐश्वर्य विषवत् लेखून त्याचा अनादर करून वनाप्रत प्राप्त झाला आहेस, यावरून तुझा निश्चय विलक्षण दिसतो, आणि तूं मोठा ज्ञाता आहेस असें सिद्ध होतें. राजे वृद्ध झाले म्हणजे आपली राजलक्ष्मी आपल्या अपत्यांस देऊन वनाप्रत येतात, त्यांत कांहीं आश्चर्य मानण्यासारखें नाहीं. परंतु तूं अगदीं नवयौवनसंपन्न असतां व राजलक्ष्मीचा लवमात्रही उपभोग न घेतां विरक्त होऊन वनास निघून आलास हें माझ्या मतें मोठेंच नवल होय यावरून मला वाटतें कीं, धर्म जाणून घेण्याची पात्रता तुझ्याठायीं उत्तम प्रकारची वसत आहे. तरी सत्यधर्मज्ञान प्राप्त करून घेऊन त्वां हा दुःखार्णव लवकर तरून जावें. शिष्यास गुरूपासून ज्ञान प्राप्त झाल्यावर त्या ज्ञानाचा सुपरिणाम त्याच्या चित्तावर कालांतरानें होण्याचा संभव असतो. परंतु तुझी गोष्ट अशी नाहीं. तुझें गांभीर्य व तुझें आजपर्यंतचें वर्तन हीं पाहिल्यावरून तूं माझ्या कसोटीस चांगला उतरला आहेस."

हें त्या मुनीचें उत्तेजनपर भाषण ऐकून गौतमानें हर्षभरित होऊन त्याला येणेंप्रमाणें उत्तर केलें:-

"आपण अत्यंत विरक्त असतांही मजशीं इतकें कळवळ्याचें व प्रेमाचें भाषण केलेलें ऐकूनच मला कृतार्थता वाटूं लागली आहे. त्या-

प्रमाणें अंधारांत चांचपडत असणाऱ्या मनुष्यास दिवा सांपडावा, किंवा देशांतरास जाऊं इच्छिणाऱ्या चुकलेल्या वाटसरास वाटाड्या मिळावा, किंवा समुद्राच्या पैलतीरीं जाऊं पाहणाऱ्यास नौका आढळावी, तद्वत् आपल्या दर्शनानें माझी अवस्था झाली आहे. तर हे गुरुराज, जरा, मरण व रोग यांपासून या आपल्या दासाची मुक्ति कशी होईल तें मला सांगणें योग्य वाटल्यास कृपा करून सांगावें."

याप्रमाणें राजपुत्रानें मोठ्या विनयानें विचारिल्यावरून अराड-मुनीनें स्वसंमत शास्त्राचे सिद्धांत त्याला संक्षेपतः निवेदन केले. त्यांचें सार येणेंप्रमाणें होतें:—

" हे राजपुत्रा, हा संसार कसा उत्पन्न होतो, व त्याचें परिवर्तन पुनः पुनः कसें होतें, याविषयीं आमच्या शास्त्राचा सिद्धांत सांगतों तो श्रवण कर. प्रकृति, विकार, जन्म, मृत्यु आणि जरा हीं आम्ही सत्स्वरूप आहेत असें मानितों. पंच महाभूतें अहंकार, बुद्धि आणि अव्यक्त यांस प्रकृति म्हणतों. बुद्धि, पंच ज्ञानेंद्रियें, त्यांचे बाह्य विषय, पंच कर्मेंद्रियें आणि मन यांस विकार म्हणतों. हें क्षेत्र म्हणजे शरीर जाणणारा जो त्याला क्षेत्रज्ञ असें म्हणतों. क्षेत्रज्ञ तोच आत्मा होय.

ज्याला जनन, वृद्धत्व, बंधन आणि मरण हीं प्राप्त होतात त्यास व्यक्त असें म्हणतों; आणि हीं ज्यास कदापि प्राप्त होत नाहींत, त्यास अव्यक्त म्हणतों. अज्ञान, पूर्वार्जित कर्म आणि तृष्णा हीं या संसाराचीं कारणें आहेत. या त्रयीमध्यें जो गुरफटलेला असतो, त्याला तत्त्वज्ञान होत नाहीं. कारण विपर्यय, अहंकार, व्यग्रता, संदेह, अविवेक, अयोग्य उपाययोजना, आसक्ति आणि पतितत्व इत्यादिकांच्या योगानें चित्तास व्यामोह होतो. विपर्ययाच्या योगानें सर्व कांहीं विपरीत भासतें; कर्तव्य गोष्ट अकर्तव्य

प्रकारें हातून घडते; आणि विचारणीय गोष्टीसंबंधानें अन्यथा ग्रह मनास जडतो. अहंकारास वश झालेला मनुष्य ह्मणत असतो कीं, मी बोलतों, मी जाणतों, मी उभा रहातों. ज्या वस्तूंचें वास्तविक स्वरूप ध्यानांत येण्यास कठीण असतें, त्या समान आहेत असें जें अनुमान त्यास संदेह ह्मणतात. जेथें मन, बुद्धि आणि कर्म एकरूप आपण आहों असें मनुष्यास वाटत असतें, त्या स्थितीस व्यग्रता असें ह्मणतात. प्रतिबुद्ध कोण व अप्रबुद्ध कोण याविषयींचा विचार जेथें नसतो, व प्रकृतीचे भिन्न भिन्न प्रकार जेथें लक्षांत येत नसतात, तेथें अविवेक असें ह्मणतात. नमस्कार, वषट्कार, प्रोक्षण, अभ्युक्षण इत्यादि जे वेदविहित विधि त्यांस अयोग्य उपाय असें प्राज्ञ ह्मणतात. मन, वाचा कर्म आणि बुद्धि यांच्या योगानें बाह्य विषयांच्याठायीं जडबुद्धीस्तव आसक्त होणें यास आसक्ति असें ह्मणतात. हें माझें, याचा मी, अशा ममत्वामुळें दुःख पावून पुनः पुनः संसारामध्यें पडणें यास पतितत्व ह्मणतात. आतां अविद्या पांच प्रकारची आहे. ते प्रकार हेः तम, मोह, महामोह आणि दोन प्रकारचे तामिस्र. तम ह्मणजे आलस्य समजावें. जन्म व मृत्यु यांस मोह ह्मणतात. महामोह ह्मणजे काम होय. यास महामोह ह्मणावयाचें कारण असें कीं, याच्या योगानें मोठमोठ्यांना मोह होतो. तामिस्र ह्मणजे क्रोध होय. आणि अंधतामिस्र ह्मणजे विषाद होय. हे तामिस्राचे दोन प्रकार होत. या पंचविध अविद्येच्या योगानें या दुःखमय संसारामध्यें मनुष्य पुनः पुनः जन्म पावतो. मी पाहणारा, मी ऐकणारा, मी विचार करणारा, मी कर्ता, व मी कार्य असा अहंकार धरून मनुष्य या संसृतीच्या फेऱ्यामध्यें सांपडलेला असतो. तेव्हां तात्पर्य काय कीं, अज्ञान, पूर्वार्जित कर्म, आणि तृष्णा या कारणत्रयामुळें या संसाररूप सागरामध्यें मनुष्य गटंगळ्या खात असतो, आणि जेथें हीं कारणें उप-